

SEMANTİK-DELÂLET KAVRAMLARININ MUKAYESESİ VE ANLAMBİLİM KAVRAMININ MUHTEVASININ TESPİTİ

Abdulkerim SEBER*

Özet

Kur'ân'ın yeniden yorumlanması arayışlarına paralel olarak İslami literatüre bir takım yeni kavramlar da girmiştir. Görebildiğimiz kadarıyla bunlardan birisi de "semantik" kavramıdır. Türkçe'ye "anlambilim" olarak aktarılan semantik kavramı Arapça'da "ilmü'd-delâle" olarak ifade edilmektedir. Ancak semantik kavramının bunnunla ifade edilmesi bir kavram kargaşasının da sebebi olabilmektedir. Zira "ilmü'd-delâle" İslam âleminde muhtevası âlimler tarafından bilinen ve belirlenen bir kavramdır. Batıda pek çok farklı alanda kullanılan semantik kavramının ise delâlet ilminin bütün unsurlarını kapsadığı söylenemez. Bu çalışma bu kavramların yerli yerince kullanılabilmesi için aralarında bir karşılaştırma yapma ihtiyacından doğmuştur. Bunun yanında bu çalışmada "anlambilim" kavramının ne olması gerektiğine dair tekliflerde de bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Semantik, anlambilim, delâlet, mana

On The Comparison between Semantics and Delâlet and the Content of Concept of Anlambilim

Abstract

In parallel to efforts of reinterpreting Quran, some new concepts have been entered in the Islamic literature. The most significant and the most widely used one among these concepts is the concept of semantics. The concept of "semantics", which is translated into Turkish as "anlambilim", is translated into Arabic as "ilmü'd-delâle". However, expressing the concept of semantics through these would also cause a contradiction in terms since the concept

* Yrd. Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi,
akerim.seber@gmail.com

of "ilmü'd-delâle" is known by scholars in the Islamic world. On the other hand, the concept of semantics, used in many different meanings in the Western world, cannot be advised to meet all aspects of the science of "delâlet ". This study arises from the need to make a comparison among these concepts in order for us to be able to use them properly. In addition, some suggestions on what the concept of "anlambilim" should be are included in this study.

Key Words: Semantics, ilm ad-dalâlah, meaning

GİRİŞ

Her geçen gün daha da globalleşen dünyamızda kültürler arası etkileşimin istisnasız her çeşidine rastlamamız mümkündür. Öyle ki kültür dağarcığımız her gün yeni bir kavramla zenginleşmekte ve ilmî camiada her gün yeni bir metottan bahsedilebilmektedir. Zira biliyoruz ki, kültürler arası etkileşim, medeni, içtimai ve sosyal hayatın getirdiği tabii bir durumdur. Bu durum dilde nasılsa dini konularda da aynıdır. Hulasa dini ilimlerdeki kavram dağarcığımız da bir şekilde bu etkileşimden nasibini almıştır. Dolayısıyla dini literatürümüze son yıllarda giren bazı kavramların bu etkileşimin sonucu olarak girdiklerini söylemek mümkündür.

Sözü semantik ve hermenötik gibi son dönemdeki dini araştırmalarda adı geçen bir takım felsefi kavramlara getirmek istiyoruz. Bu ifadelerimizle kültürler arası bu etkileşimin zararlı olduğunu durdurulması veya önüne geçilmesinin gerektiğini de söylemek istemiyoruz. Aksine bizim kastımız, bunlardan yeterince istifade edilmesi ve daha faydalı faydalı hale getirilmesi için bu kavramların mahiyetlerinin anlaşılmasının ve bilinçli bir şekilde kullanılmasının gerektiğini ifade etmek istiyoruz. Binaenaleyh bu durum, bu çalışmada ele alacağımız semantik kavramı için de geçerlidir. Sonuç olarak, bu çalışmada bilhassa tefsir sahasında sıkça kullanılan mezkûr kavrama dair bir takım meseleleri ele alacağımızı ifade etmek istiyoruz.

Kavramların, kültürlerin en önemli unsurları olduğu, burada öncelikle belirtilmesi gereken bir husustur. Öyle ki kültürler ve medeniyetler, üzerine bina edildikleri kavramlarla anlaşılabilirler. Yani kültürler kavramlarıyla vardır; kavramlarıyla yaşarlar; kavramların kaybolmasıyla da yok olup giderler. Binaenaleyh bu kavramların ait oldukları kültürdeki ifade ettikleri mefhûmlarla hedef kültürdeki karşılıkları iyi bilinmelidir. Aksi takdirde kavram kargaşasının çaresi¹ olarak takdim edilen semanti-

¹ Bkz. İsmail Yakıt, *Kur'ân'ı Anlamak*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 18.

ğın, kargaşanın gerçek müsebbibi olarak karşımıza çıkması kaçınılmaz olacaktır.

İkinci olarak, semantikle ilgilenen bazı araştırmacılar, kelimeyi Arapça'ya *ilmu'd-delâle* veya *ilmü'l-meânî* olarak tercüme etmektedirler. Hâlbuki *semantik* kelimesi ile karşısına konulan *delâlet* kavramı arasında tam bir mutabakat bulunmamasına rağmen, her iki kavram arasında sağlanan kısmi bir irtibat sayesinde semantiğe *delâlet* ilmi denilmiştir. Bunun sonucu olarak da bugün itibarıyla *semantik* adı altında dilin muhtelif konularını içeren ve *ilmu'd-delâle* adını taşıyan eserlerin sayıları 80 civarına ulaştığı bildirilmektedir². Oysa bir disipline ait istilâh koymanın belli şartları ve teamülleri mutlaka vardır. Bir ilmi disiplin adına kullanılan terimden herkes aynı şeyi anlamalıdır. Herkesin kendisinden farklı bir şey anladığı kavramlar o disipline ait müşterek bir terim olmaktan uzaktırlar. Diğer taraftan *ilmü'l-meânî* kavramının semantik karşısında kullanılması başka bir karışıklığa sebep olacaktır. Zira biz biliyoruz ki, *ilmü'l-meânî* yegâne bir lafız ilmi değildir. O, belâgat ilminin, mütekellime ve muhataba hitap eden ve söz söyleme sanatı konusunda edebi konuları içeren önemli bir şubesidir³.

² Bkz. <http://www.arabiclinguistics.net/vb/showthread.php?t=251>, adlı web sitesi.

³ Mesela son dönem Arap dilcilerinden Belâsî, Arapların semantikle Batılılardan daha önce ilgilendiklerini, Arapçanın diğer dillerden daha kuvvetli anlatım gücüne ve muhteva zenginliğine sahip olduğunu ifade etmektedir. Ancak Belâsî, mecâz, istiâre kinâye gibi belâgatin orijinal ifade biçimlerini, anlam değişmesi, anlam daralması gibi daracık Batılı kalıplara sığdırmaya çalışmakta, *semantik* kavramının karşısına *ilmu'd-delâle* ifadesini koymaktadır. Keza kelimelerin, müteradif, müşterek ve ezdâd gibi sadece lafzî özelliklerini işleyen Abdülkerim Muhammed Hasan el-Cebel de, *fî İlmî'd-Delâle* adlı eserinde yine aynı şeyi yapmaktadır. Hâlbuki *delâlet* kavramı, sarf, nahiv, belâgat, vaz' fıkıh usûlü ve mantık gibi Arabi ilimlerin pek çok unsuruna şamil bir kavramdır. Yani *delâlet* kavramı, semantik kavramına göre daha geniş, kapsamlı ve orijinal bir kavramdır. Üstelik bilhassa İslam âleminde semantik denilince genellikle kelimelerin tarihi içinde geçirdikleri anlam değişimleri ve kazandıkları yeni anlamlardan bahseden bir ilim akla gelmektedir. Bize göre *delâlet* kavramı sadece lafızlarla sınırlı bir kavram değildir. *Delâlet* kavramından Kur'ân'ı anlamaya yarayan bütün ilimler akla gelmelidir. Zira *delâlet* kavramı, dil, mantık, vaz' usûl gibi bin yıllık bir İslam kültürünün akli ve nakli bütün ilimlerini ihtiva etmektedir. Ayrıca semantiği kelimelerin tarih içerisinde geçirdiği ve uğradığı anlam farklılıklarından bahseden bir ilim olarak kabul edersek, bunun İslâmî literatürdeki tam karşılığının, *delâlet* değil *vaz'* ilmi olduğuna dikkat çekmek isteriz. Hâlbuki *vaz'* ilmiyle alakalı kaynaklar, *ilmu'd-delâle* sahasında çalışma yapanların pek fazla müracaat etmedikleri kaynaklardır. Muhammed Seyyid Ali Belâsî, *Arap Dili Semantiği*, (Çev. Celalettin Divlekçi) Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Isparta, 1997, sayı: 4, 273-286;

Üçüncüsü *semantik* çalışmalarına bağlı olarak özellikle tefsir sahasına giren *anlambilim* kavramı, muhteva yönüyle üzerinde ittifakların bulunduğu bir kavram değildir. Esasen *anlambilim* kavramı *semantik* kavramının değil, *ilmu'd-delâle* ifadesinin karşılığı olmalıdır. Bu ifade Kur'ân ve tefsîr ilimleri bağlamında kullanıldığında sanki Kur'ân kelimelerinin sözlük manaları ile anlaşılabilmesi zannına yol açmaktadır. Hâlbuki Kur'ân'ın anlaşılması Kur'ân lafızlarının sadece lügavî manalarının bilinmesiyle mümkün değildir. Kur'ân sahasında kullanılan *anlambilim* münhasıran lafızların anlam değişmelerini ele alan bir ilimden ibaret olmamalıdır. *Anlambilim* kavramının muhtevası konusunda bir birlik sağlamaya yönelik tekliflerde bulunmak da bu çalışmanın hedefleri arasındadır.

Çalışmamızın birinci bölümünde genel hatlarıyla *semantik* kavramını, ikinci bölümünde ise *delâlet* kavramını ele aldık. Her iki kavram arasında bir karşılaştırma ve değerlendirmede bulduk. Daha sonra da dini ilimlerde kullanılan *anlambilim* ifadesinin muhtevasının ne olması gerektiği konusundaki görüşlerimizi ortaya koyduk.

A. SEMANTİK KAVRAMI

Semantik kelimesinin Grekçe *semantike-semantikos* kelimesinden geldiği, sözlük manasının, anlam veren, anlam belirten demek olduğu, ilk defa Alman dilcisi K. Reisiğ'in 1826-1827 yıllarında "*Latin Dil Bilimi Üzerine Dersler*" adlı kitabını hazırlarken *semosiologie* kelimesini anlambilimi karşılığında kullandığı bildirilmektedir. Daha sonra Fransız ilim adamı Michel Breal'in 1883'de yazdığı bir makalede semantiğin programını çizdiği, *semantik* kelimesini terim manasıyla kullanan ilk kişinin olduğu; bu sebeple de Breal'in, semantiğin kurucusu olarak kabul edildiği, 1894 yılında Amerikan Filoloji Topluluğuna sunulan "*Reflected Meanings: A Point in Semantics*" başlıklı bir bildiriyle Batı âleminin gündemine girdiği ifade edilmektedir⁴.

Semantik teriminin İngiliz diline son zamanlarda yapılan bir ilave olduğunu söyleyen Richard Palmer, XVII. Yüz yılda *semantik felsefe* diye bir felsefe dalının bulunduğunu, dolayısıyla semantiğin, felsefi bağlamda

Muhammed Seyyid Ali Belâsî, *Arap Dili Semantiği*, (Çev. Celalettin Divlekçi) Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Isparta, 1997, sayı: 4, 273-286.

⁴ Ullman Stephan, *Semantics*, Oxford, New York, 1979, s. 354; Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK, Ankara, 1979, c. III, s. 465; Yakıt, *a.g.m.* s. 51-57.

kullanıldığını; ancak Breal'in *semantique* terimini Yunanca'dan keşfederek geliştirdiğini söylemektedir⁵.

Semantiğin teorik kısmıyla ilgili çalışmalarda mahiyeti, tarihçesi, muhtevası, çeşitleri ve kısımları gibi konularında birbirinden farklı bir takım açıklamalara rastlamak mümkündür. Kimileri semantiğin Batıda geliştirilmiş yeni bir metot olduğunu belirtilirken, diğer bazıları tarafından semantik, mazısı çok eskilere dayanan ancak son zamanlarda ortaya çıkan yeni bir bilim dalıdır⁶. Kimilerince basit bir kelime çalışmasından ibaret olduğu söylenen *semantik*, dil, mantık ve belâgat gibi ilimlerle ilişkilendirilmektedir⁷.

Bugün dil, felsefe, psikoloji, antropoloji, edebiyat, sanat, iktisat ve tabiat gibi birbirinden farklı pek çok sahada kullanılan semantiğin, Eflatun (ö. M. Ö. 427), Aristo (ö. M. Ö. 332) gibi Yunan filozofları yanında Mâtürîdî (ö. 333/944), İbn Fâris (ö. 395/1004) ve İbn Sînâ (ö. 429 / 1037) gibi âlimlerin ilgi alanında olduğundan bahsedilmektedir⁸. Ancak bu iddiaların ciddi manada ele alındığı bir çalışma da ortada görünmemektedir.

Kültürel semantik, tıbbi semantik, linguistik semantik gibi farklı farklı alanlarda kullanılan ve günlük konuşmalarda bile şahit olduğumuz *semantik* kelimesinin kapsamını bir tarife sığdırmak pek kolay gözükmemektedir. Buna rağmen burada bazı ilmi tariflere yer vermek suretiyle bir kanaate varmaya çalışacağız.

1. Semantik İçin Yapılan Tarifler

Bu konudaki tarifleri iki farklı kategoride ele alabiliriz. Bunlardan birincisi semantiğin sadece bir kelime çalışması olduğunu ifade tariflerdir. İkincisi de semantiğin mahza bir kelime çalışmasından ibaret olmadığına ve onun anlama faaliyetinin diğer unsurlarıyla da ilişkili olduğuna dair tariflerden oluşmaktadır.

⁵ F. R. Palmer, *Yeni Bir AnlamBilim Projesi, Semantik* (Çev. Ramazan Ertürk), Kitabiyat, Ankara 2001, s. 11. Benzer görüşler için bkz. Hugh R. Walpole, *Semantics: The Nature of Words and Their Meanings*, W. W. Norton, New York, 1941, s. 41.

⁶ Mesela Richard Palmer'in "*Semantics –A New Outline*", adlı eseri Türkçemize "*Semantik Yeni Bir Anlambilim Projesi*" olarak tercüme edilmiş ve 2001 yılında Ankara'da ilk baskısını yapmıştır.

⁷ Mesela bkz. Mustafa Ünver, Sinokronik Semantik ve Tarih Bilinci Bağlamında Bir Kur'ân Terminolojisi Oluşturmaya Doğru, III. Kur'ân Haftası Sempozyumu, Ankara, 1998, s. 161–165.

⁸ Yakıt, *a.g.e.*, s. 19.

Birinci kategoride ele alabileceğimiz bazı *semantik* tarifleri şöyledir: Amerikalı bilim adamı C. Morris'e göre *semantik*, semiyotiğin bir parçası olup, "Göstergelerin temsil ettikleri varlıklar ile olan ilişkilerini gösteren bir bilim dalıdır"⁹.

Wallace L. Chafe'ye göre *semantik*; "Fikirlerin ve kavramların insanların zihinlerindeki gerçek varlıkları anlatan bir faaliyettir"¹⁰.

George'nin bu konudaki açıklaması ise şöyle:

"Semantik kelimelerin, cümlelerin ve ibarelerin anlamlarını öğrenmek için yapılan anlam çalışmasıdır. Semantik analizlerde mütakellimin, kullandığı ifadelerle bulunduğu özel şartlarda neyi anlatmak istediğinden ziyade, genellikle ifadelerin pek çok insan tarafından kabul edilen anlamlarına yoğunlaşılır. Bu yaklaşım tarzı sübjektif ve lokal anlayışları ortadan kaldırır. Yani semantik, dil bilimlerindeki kelime ve cümlelerin kullanım yoluyla elde edilen, daha sonraki zamanlara taşınan geleneksel anlamlarını ele alır"¹¹.

İzutsu'ya göre "Semantik, bir dilin anahtar terimleri üzerinde yapılan tahlil çalışmasıdır"¹².

İkinci kategorideki semantik tariflerini ve bu konudaki görüşleri de şöyle açıklayabiliriz:

"Kelimeler ve önermelerle, bunların ifade ettikleri anlamlar arasındaki ilişkileri inceleyen bir bilim dalıdır"¹³ Bu, semantiğin salt kelime bilgisinden ibaret olmadığını, mantık dâhil anlama faaliyetinin diğer unsurlarını da kapsayan bir ameliye olduğunu ifade eden anlamlı ve veciz bir tariftir.

⁹ Atakan Altınörs, *Dil Felsefesine Giriş*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 37. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. John C. Condon, *Kelimelerin Büyüklü Dünyası* (Çev. Murat Çiftkaya), İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 13-15.

¹⁰ Wallace L. Chafe, *Meaning and the Structure of Language*, University of Chicago, Chicago, 1970, s. 73.

¹¹ George Yule, *Study of Language*, Cambridge, New York, 1996, s. 118.

¹² İzutsu özetle şöyle diyor: "Maalesef bugün semantik hakkında söylenecek şey, bunun şaşkınlık verecek derecede karışık olduğudur. Bu konuya yabancı olan bir insan için bu konu hakkında genel bir fikir sahibi olması imkânsız olmasa da güçtür. Bu güçlük büyük ölçüde semantik kavramının anlam ile ilgilenen geniş kapsamlı bir bilim olmasından kaynaklanmaktadır. Yani manası olan her şey semantiğin konusu olabilir. Bu yönüyle semantik bugün birçok problemi de yanında getirmektedir. Linguistik, sosyoloji, antropoloji, psikoloji, nöroloji, fizyoloji, biyoloji, analitik felsefe, sembolik mantık, matematik, elektronik mühendisliği gibi muhtelif dallarda düşünürler ve araştırmacıların ilgilendiği semantik bir felsefi arayıştan başka bir şey değildir". Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan* (Çev. Süleymen Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, ts. s. 16-17.

¹³ Bedia Akarsu, *Felsefi Terimler Sözlüğü*, TDKY, Ankara, 1975, s. 7, 18.

Türkiye’de semantikle ilgili ilk çalışmalardan birisinin sahibi olan Teo Grünberg, semantiğin, kullanan faktörünü hiç hesaba katmadan dille ilgili ifadeleri, dile getirdikleri anlam açısından inceleyen semiyotiğin bir dalı olduğunu söylemektedir. Grünberg, semantiğe ait lafızları da küllî, cüz’î, cins, nevi ve fasıl gibi mantık formlarında açıklayarak, mantık ilmini de semantiğin kapsamı içinde değerlendirmektedir¹⁴. Grünberg, modern mantıkçıların çoğunun, anlam probleminin semantiğin sınırları içinde yer aldığını kabul ettiklerini ifade ederek bu konuda farklı bir bakış açısı ortaya koymaktadır¹⁵.

Felsefi araştırmalarda göstergebilimin “*semyotik*” şeklinde ifade edildiğini söyleyen James de, semiyotiğin; semantik, sentaks ve pragmatik diye üçe ayrıldığını ifade ederek semantiğin gramer boyutuna dikkat çekmektedir¹⁶.

Kempson ise şu üç şartın semantik metot için en temel prensipler olduğunu söylemektedir. Bunlardan birincisi, bir kelimenin sözlük manası yanında cümle içindeki manası ve bunlar aralarındaki irtibat bilinmelidir. İkincisi, bu manalardan hangisinin hangisine ait olduğu önceden tahmin edilebilmelidir. Üçüncüsü, kelime ve cümle arasındaki irtibatın karakteri açıklanabilmeli yani kelimenin eş anlamlısı zıt anlamlısı vs. özellikleri de dikkate alınmalıdır¹⁷.

İkinci kategorideki açıklamalarda, başta kelime (sarf-iştikak) bilgisi olmak üzere, cümle (nahiv, belâgat) bilgisinin ve cümleler arası irtibatı sağlayan mantık ilminin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu bakımdan Kur’ân-ı Kerim’i anlamaya yardım eden akli ilimlerin “*Kur’ân Semantiği*” kavramının muhtevası içinde düşünülmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Bu gruplardan hiçbirisine dâhil edemediğimiz semantik açıklamaları da vardır. Bunlardan birinde, semantiğin dilin karmaşık anlam yapılarının tahlil edildiği sistemin adı olduğu bildirilmektedir. Bir diğerinde ise semantiğin¹⁸ bir dilin anlam sistemi olduğu ifade edilmektedir¹⁹.

¹⁴ Bkz., Teo Grünberg, *Anlam Kavramı Üzerine Bir Deneme*, AÜDTCFY, Ankara, 1970, s. 44-46,153.

¹⁵ Bkz., Grünberg, 48.

¹⁶ Nancy D. Simco / Gene G. James, *Elementary Logic*, University of California, California, 1976, s. 216; Meyer Michel, *From Logic, to Rethoric*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 1986, s. 85-86.

¹⁷ Ruth M. Kempson, *Semantic Theory*, Cambridge University Press, New York, 1992, s. 1- 4.

¹⁸ Mehmet Akalın, *Modern Linguistiğe Giriş*, EÜEFY, İzmir, 1983, s. 6.

Semantik kavramının muhtevasının genişliğinden ve belirsizliğinden yakınan Richard Palmer'in kitabında kavramlar konusunda açtığı bölümde konuya dair bazı ifadeleri şöyledir:

"Şu halde semantiğin konusu, "anlam" denilen kavranması güç olan varlığı araştırmak değildir ve olamaz da... Semantiğin konusu, kelime ve cümlelerin nasıl olup da bir şeyler ifade edebildiklerini -belki de daha iyi bir ifadeyle- onların nasıl anlamlı olabildiklerini anlamaya çalışmaktır²⁰".

Son yıllarda dilbilimle ilgili çalışmalarıyla ön plana çıkan Chomsky de dilbilimini semantik, sentaks ve fonetik olarak üç gruba ayırmaktadır²¹. Bizce bu da bu konudaki farklı açıklamalardan birisidir.

Sonuç itibarıyla *semantik* ve *delâlet* kavramlarının farklı kültürleri temsil etmeleri hasebiyle birbiriyle tam manasıyla örtüştüğü söylenemez. Bize göre bu konudaki birinci sebep, felsefi bir metot olan *semantik* algılarındaki farklılıklardır. Buna rağmen bazı bilim adamlarının semantik için, *delâlet* kavramının kapsadığı pek çok ilmi içine alabilecek derecede geniş tarifler yaptıklarını görüyoruz. Ancak semantiğin lafızların anlamlarıyla alakalı bir ilim dalı olduğuna dair bir genel kanaat bulunmaktadır. İslam âleminde ise *semantik* bilhassa kavram çalışmalarının temsil edildiği bir ilim dalı olarak ortaya çıkmıştır. Ancak *delâlet* kavramını da etraflıca ele aldığımız takdirde bu konu daha iyi anlaşılacağını düşünüyoruz.

B. DELÂLET KAVRAMI

Delâlet kelimesi, bazılarının göre ikinci, bazılarının göre dördüncü diğer bazılarının göre de birinci bapandır. Masdarı, *delâlet*, *dilâlet* veya *dülâlet* olarak üç farklı şekilde gelen bu kelime, sözlük manası itibarıyla yol göstermek, irşat ve kılavuzluk etmek demektir.²² "Ey iman edenler! Sizi Cehennem azabından kurtaracak bir ticarete *delâlet* edeyim mi?"²³ ayetinde, "Hayra *delâlet* eden onu işlemiş gibidir"²⁴ hadisinde de bu manalara gelen

¹⁹ Conrad Phillip Kottak, *Antropoloji*, (Çev. Serpil N. Altuntek vd.), Ütopya Yayınları, Ankara, 2002, s. 538.

²⁰ Palmer, 43.

²¹ Saffet Murat Tura, *Freud'dan Lacan'a Psikanaliz*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 106.

²² İbn Düreyd Ebu Bekr Muhammed b. Hasan, *Cemheretü'l-Lüğa* (Tahk Remzi Münir Ba'lebekki), Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, Beyrut, 1987, I, 114, III, 1251; Zebidî Muhammed Mustafa el-Hüseynî, *Tâcu'l-Arûs* (Tahk. Abdulfettah el-Halv), Kuveyt, 1997, XVIII, 496-502; Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, Daru'n-Nefâis, Beyrut, 2009, s. 179-180.

²³ 61. Saff, 10.

²⁴ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizi, *Sünen*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1994, Kitâbu'l-İlim, 14.

delâlet kelimesi ilmi ıstılahta; “*Dâll sebebiyle medlûlün bilinme halidir*”, diye tarif edilmiştir. Cürcânî’ ye göre; “*Bir şeyi bilmek için kendisine lazım olan diğer bir şeyin bilinmesidir*”, Bunlardan birincisi, dâll (bilgiye ulaştırıcı), ikincisi de medlûl yani bilginin kendisidir²⁵. Bu konudaki bir diğer tarif de “*Bir şeyin bilinmesinin diğer bir şeyin bilinmesini gerektirmesidir*”²⁶ şeklindeki tariftir.

Delâlet kavramı, İslami metodolojinin en kapsamlı kavramlarından birisi, belki de en önemlisidir. Dolayısıyla *delâlet*, başta sarf, nahiv, belâgat, fıkıh usûlü, mantık ve vaz’ olmak üzere İslam kültüründeki aklî ve naklî ilimlerin müştereken kullandıkları kavramlardan bir tanesidir. Telaffuz edilmesiyle birlikte anlambilim sisteminin bütün unsurlarının ve uzuvlarının zihnen harekete geçtiği *delâlet* kavramının, geniş bir kullanım alanına sahip olması, onu her yönüyle izah etmenin güçlüğünü de beraberinde getirmektedir. Ne var ki, *delâlet* kavramı ne kadar kapsamlı olursa olsun, İslami literatür içindeki nüfuz ettiği alan, semantiğe göre daha belirgindir. Yani semantik gibi bir takım faraziyeleri barındıran felsefi bir kavram değildir. Ancak delâletin tarifinde ve tasnifinde hiçbir ihtilafın olmadığını iddia edemeyiz. Ne var ki İslam âlimlerinin delâlet in tarifindeki anlayış farklılıkları oldukça sathi ve kategorik bir ihtilaftır. Mesela delaleti akli ve nakli olarak ikiye ayıran müelliflerin yanında; akli, şer’î ve lügavî olmak üzere üçe ayırarak tasnif edenler de vardır.²⁷ Doğrusu bu üçlü tasnif işimizi daha kolaylaştırmaktadır. Çünkü konunun dil, mantık ve İslami ilimler gibi üç farklı boyutunun bulunduğu anlaşılmaktadır.

Dini meselelerde kitap ve sünnet en önemli nakli delâlet sayılırlar. Zira bunlara başvurmadan dini bir meselenin çözülmesi mümkün değildir. Dolayısıyla Allah’ın kelamı ve Hz. Peygamberin sünneti ve sahih hadisleri dini meselelerde en önemli delildirler. Dolayısıyla Kur’ân ve sünnet dini ilimlerde delalet denilince akla gelmesi gereken en önemli iki unsurdur. Bu iki unsur delalet havzası içerisinde bizce müstesna bir yere sahiptirler.

²⁵ Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali Seyid Şerif el-Cürcânî, *Tarifât*, Mehmet Esad Matbaası, İstanbul, 1283, s. 71-72.

²⁶ Muhammed Fevzi Edirnevî, *Muğni’t-Tüllâb*, Muharrem Efendi Matbaası, İstanbul, 1384, s. 35.

²⁷ Ebu Abdillâh Muhammed b. el-Murtaza el-Yemânî, *Tercîhu Esâlîbi’l-Kur’ân*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1984, s. 130

Akli delâlet denilince, aklımıza gelen ilk şey mantık ilmidir. Delalet kavramına ait en güzel tasnif ve tarifleri mantık kitaplarında bulmak mümkündür. Mantıkçılar yaptıkları tarifleri de delalet kavramı üzerine oturtmaya çalışmışlardır. Dolayısıyla konunun mantık boyutunu da ileri de daha geniş bir şekilde ele almamız gerekmektedir

Üçüncü olarak dilciler de delaleti kendilerine göre bir takım tasniflere tabi tutmuşlardır. Mesela beyân âlimleri, insanların kendisini ifade edebilmelerinin yollarının lafız (konuşma), işaret, düğüm, çizgi ve alamet gibi unsurların *delâlet* cinsinden olduğunu söylerken akli delâleti kastetmektedirler²⁸. Keza Süyûtî sadece lafzî delâleti üçe ayırmaktadır. Buna göre birincisi, lafızların bizatihi kendilerinin bir manaya delâlet etmeleri ki bu tabii delâlettir. İkincisi, Allah'ın öğretmesiyle ve manalarının Allah tarafından belirlenmesiyle meydana gelen delâlet olup tevkîfî delâlettir. Üçüncüsü ise, bir lafzı insanların bir manaya kullanmasıyla meydana gelen *delâlet* çeşididir ki buna da vaz'î *delâlet* denilmektedir²⁹.

Netice itibariyle delâlet konusundaki tasnifler farklı farklı da olsa bunlar semantik de olduğu gibi birbiriyle telif edilmesi mümkün olmayan tasnifler değildir. Bunları bilim dallarına göre tasnif ettiğimiz takdirde delâletin daha iyi anlaşılacağını düşünüyoruz.

1. Lüğavî İlimler ve *Delâlet* Kavramı:

Delâlet kavramının lüğavî ilimlerin hemen her şubesinde bir anahtar kavram olarak kullanıldığı söylenebilir. Bunu sarf-iştikak, nahiv ve belâgat gibi ilimlerin belli başlı tariflerinde görmemiz mümkündür. Yani bu ilimlerin her birerinde yapılan tariflerde *delâlet* kelimesi ana fiil olarak kullanılmaktadır. Mesela "*Harfîn artması, mananın da fazlaşmasına delâlet eder*" şeklindeki tarif, sarf-iştikak ilminin önemli tariflerindedir. Keza "*Mastar, fiil üzerine cereyan işin ismine delâlet eder*" şeklindeki kaide de aynı durum söz konusudur. Sarfla ilgili konulardan ism-i fâil, ism-i mef'ûl, sıfat-ı müşebbehe, ism-i tafdîl ve masdar gibi pek çoğunun tariflerinin de delâlet kavramı üzerine kurulmuş olduğu görülecektir³⁰.

²⁸ Ebu Osman Amr b. Bahr, el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Mektebetü'l-Hancî, Mısır, 1975, I, 75-76.

²⁹ Celaleddin Süyûtî, *el-Müzhir fi Ulûmi'l-Lüga ve Envâihâ* (Tahk. Muhammed Ahmed Câdü'l-Mevla), Daru İhyâ, Kahire, s. 47.

³⁰ Bkz. Abdullah er-Râcîhî / Ruşdü Taîme, *es-Sarfu'l-Kâfi*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2010, s. 107, 124, 135, 141, 156, 214; Ferid Ivaz Haydar, *İlmü' d- Delâle*, Mektebetü'l-Âdâb, Kahire, 2005, s. 40-43.

Nahiv ilminde de durum farklı değildir. Mesela nahiv âlimleri, kelimeyi tarif ederlerken, “Vaz’ bakımından müfred bir mana ya delâlet eden lafızdır; ismi tarif ederlerken, “Geçmiş zaman, şimdiki hal ve gelecek zamandan birine yakın olmaksızın başlı başına bir manaya delâlet eden şeydir”; fiili tarif ederlerken, “Üç zamandan birine delâlet şeydir”, diye tarif etmektedirler. Me’ûlün bih, me’ûlün fih, me’ûlün lieclih, hâl vs. sîgalarının ve yapılarının tariflerinde de aynı kavramın ana fiil olduğunu görmekteyiz³¹. Bu tariflerin pek çoğunda delâlet kavramının ana fiili oluşturduğu görülmektedir³².

Belâgat ilimleri de *delâlet* kavramını kullanan ilimlerdenidir. Yahut belâgat ilimlerinin her birerinin de aynı zamanda bir *delâlet* ilmi olduğunu söylersek bu gerçeği daha güzel bir şekilde dile getirmiş oluruz. Bunlardan özellikle *beyân* ilminin lafızların delâlet yollarından bahsettiğini zikretmeliyiz. Mesela Kazvîni (739/1338) beyan ilmini “Lafızların manaya delâletinin ve metotlarının kendisiyle bilindiği bir ilimdir” diye tarif etmektedir³³. Hakikat, mecâz, kinâye, istiâre ve teşbihin kısımlarının ele alındığı bu ilim dalı bizatihi delâlet ilmidir. Bu örnekleri çoğaltabiliriz. Ancak biz burada bu kadarla iktifa etmek istiyoruz.

2. Mantık ve Delâlet Kavramı:

Klasik mantık kitaplarında *delâlet*, lafzî ve gayr-i lafzî olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Batılı bilim adamlarının *semiyotik* dedikleri bu lafız dışı *delâlet*, bilgiden ziyade tecrübe yoluyla aklın bazı şeylere delâlet etmesidir. Dolayısıyla yazılı metinlerde bu *delâlet* türü pek fazla önem taşımamaktadır. Mesela kişinin yüzünün kızarmasının onun utandığına, sararmasının korktuğuna, nabız atışlarındaki sıklığın heyecanlandığına, inlemesinin ağrısının olduğuna delâleti gibi. Yine bir yerden çıkan dumanın ateşin varlığına, zemindeki yeşilliğin yeraltındaki suyun varlığına delâleti lafızsız meydana gelen delâlet cinsindedir³⁴.

³¹ Bkz. Mustafa el-Alâyîni, *Câmiu’-d-Dürüsi’l-Arabiyye* (Tahk. Ali Süleyman Şebbâre) Beyrut, 2010, s. 486, 517, 535, 544, 571,

³² Ebu Amr Osman b. Ebi Bekr İbn Hâcib, *el-Îzâh fî Şerhi’l-Mufasssal*, (Tahk. İbrahim Muhammed Abdullah) Daru Sadeddîn, Dımaşk, 2005, I, 12; İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, İdâretü’t-Tıbbâti’l-Müneyyire, Kahire, ts., s. 22; Sa’deddîn Sa’dullah el-Berdaî. *Hadaikü’-d-Dekaik*. Salâh Bilici Kitâbevi, İstanbul, 1984, s.14-15; Haydar, 43-47.

³³ Hamdullah b. Ebî Bekr b. Ahmed el- Kazvîni, *el- Îzâh fî Ulûmi’l- Belâğa* (Haz. Muhammed Abdülmün’im el- Hafâcî), yy. 1980, s. 326.

³⁴ Muhyiddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyeci, *Kitâbü’t-Teysîr fî İlmi’t- Tefsîr* (Çev. İsmail Cerrahoğlu), AÜİFY, Ankara, 1974, s. 63; Ahmet Halil Fevzi, *el-*

Lafzî delâlete gelince, gerek müfret gerekse mürekkep lafızların ve terkiplerin delâlet ettikleri anlamlarının en geniş bir şekilde ele alındığı ilimlerin başında mantık gelmektedir. Mantık ilminde lafzın manaya delâleti vaz' edildiği anlama göre üçe ayrılmaktadır. Şayet lafız vaz' edildiği mananın tamamına delâlet ederse *daall bi'l-mutâbaka* denilir. Mesela *insan* lafzının konuşan canlıya delâlet etmesi gibi. Lafız vaz' edildiği mananın tamamına değil de bir parçasına delâlet ederse *dâll bi't-tazammün* denilir. *İnsan* kelimesinin canlıya yahut konuşan varlığa delâlet etmesi bu tarz bir delâlet olarak ifade edilmektedir. Keza insan lafzının ilim ve yazabilirlik kabiliyetine delâlet etmesi de *dâll bi'l-iltizâm* olarak ifade edilmektedir³⁵.

Görüldüğü gibi bunların hepsinde söz konusu edilen delâlet ilmidir. Mantığın bütün bölümlerinde ve kısımlarında bunu görmek mümkündür.

3. Fıkıh Usûlünde Delâlet Kavramı:

Delâlet kavramının bütün yönleriyle kendisini gösterdiği belki de en önemli ilim dalı İslam fıkıhdır. Bilhassa buna dikkat çeken Ali Bardakoğlu'nun aşağıdaki açıklamalarıyla konuya girmek istiyoruz:

*"Kur'ân ve sünnetin lafızlarının İslam hukukununun asli kaynaklarından olması sebebiyledir ki, dil, edebiyat, mantık ve cedel ilimleriyle meşgul olan âlimler kadar İslam hukukçuları da Arap dilinin yapı ve kuralları, lafız ve mana arasındaki bağlantılarıyla yakından ilgilenmişlerdir. Bu ilimlerin ortaklaşa tesis ettikleri delâlet anlayışını usulcüler "lafızlardan hüküm çıkarmada kullanılan dil kuralları" ana başlığı altında daha da genişleterek Kur'ân ve sünnetin lafızlarını anlamada, yorumlamada, mana ve hükümle irtibatını kurmada kullanılan bir metodoloji olarak sistemleştirmişlerdir. Bekli de Arap dilinde lafızlar ilk defa usulcüler tarafından sistemli bir tahlil ve tasnife tabi tutulmuştur"*³⁶.

Delâlet kavramını bütün kısımlarıyla kullanan fıkıhçıların, mantıkçıların yaptıkları bu tarif ve tasnifleri fıkıh usulünde de aynen kullandıklarını belirten Bardakoğlu, bununla mantıkçıları ilgilendirmeyen gayr-i lafzî delâlet kısmının, fıkıhçıların itibar ettikleri bir delâlet nevi olduğunu

Hâşiyetü'l-Cedûde alâ Isâmî'l-Feride, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1282, s. 190-191; Mehmet Erdem, Tahsin Deliçay, Mantık Belâgat ve Usulü Fıkıh İlimleri Arasında Ortak Bir Kavram Olarak "Delâlet" Marife, sayı: 1, Konya, 2002, s. 174; Haydar, 26-27.

³⁵ Ebherî, 1-2; Kutbuddin Mahmud b. Muhammed er-Râzî, *Şerh alâ Tahrîri'l-Kavâidi'l-Mantikiyye, fi Şerhi'r-Risâleti's-Şemsiyye*, Matba'a-i Ezheriyye, Mısır, 1328, s. 21-22.

³⁶ Ali Bardakoğlu, *Delâlet, DİA, DVY*, İstanbul, 1994, IX, 120.

belirtmektedir³⁷. Bardakoğlu bununla “*Sükût edene bir söz isnat olunmaz. Lakin maraz-ı hacette sükût beyandır*” mecelle kaidesinde anlamını bulan sükûtun belli durumlarda beyan yerine geçtiğinin ifade edildiğine işaret etmektedir³⁸.

Fıkıhçılar lafızları, vaz’ oldukları ve kullanıldıkları anlamlara göre tasnif ettikleri gibi, açıklığına ve kapalılığına göre de ele almaktadırlar. Fıkıh Usûlü kitaplarında lafızlar, vaz’ edildikleri manaya göre hâs, âm, müşterek lafızlar olarak üçe ayrılmakta; Hanefi fıkıhçıları buna dördüncüsü olan müevvel’i de ilave etmektedirler³⁹. Fıkıhçıların bu başlık altında mutlak, mukayyet, emir ve nehiy gibi muhtelif lüğavî kalıpların da manaya delâletlerindeki durumlarını inceledikleri görülmektedir⁴⁰.

Lafızların vaz’ edildikleri manada kullanılıp kullanılmadığına göre sınıflandırılması konusunda fıkıhçıların, beyan âlimlerinin lafız tasnif şekli olarak bilinen hakikat, mecâz, sarîh ve kinâye şeklindeki tasniflerine uydukları görülmektedir.

Lafızların manaya delâletlerinin açıklık derecesine göre ise zahîr, nas, müfesser, muhkem; kapalılık derecelerine göre, hafî, mücmel, müşkil ve müteşâbih diye ayırmaktadırlar⁴¹.

Bunların dışında lafızların manaya delâletleri konusundaki metotlar umumi olarak fukaha ve mütekellimîn metodu olarak ikiye ayrılmaktadır. Birinci kategoride özellikle Hanefi fıkıhçılar, lafızların manaya delâletini kuvvetliden zayıfa doğru; ibarenin delâleti, işaretin delâleti, nassın delâleti, iktizânın delâleti gibi dörde; kelimciler ise mantûkun delâleti, mefhûmun delâleti olmak üzere ikiye ayrılmaktadır⁴².

C. SEMANTİK VE DELÂLET KAVRAMLARININ MUKAYESESİ

Bu karşılaştırmayı teorik ve pratik olmak üzere iki farklı açıdan yapmamız mümkündür. Bunlardan birincisi bu kavramların zuhuru ve kısımlarıyla, ikincisi ise içerikleriyle ilgilidir. Öncelikle şunu ifade etmeliyiz ki, Batı dünyasında son asırlarda gündeme gelen semantiğin Müs-

³⁷ Bardakoğlu, 119–120.

³⁸ Bardakoğlu, 120.

³⁹ Mesela bkz. Sa’duddin et-Taftazânî, et-Telvîh, Kahire, el-Matbaatu’l-Hayr, 1306, I, 162–283.

⁴⁰ Taftazânî, I, 288–345.

⁴¹ Taftazânî, I, 408–413.

⁴² Bardakoğlu, 120–122. Delâlet kavramının taksimatıyla ilgili şema için bkz. Temmâm Hassân, *el-Usûl, Âlemü’l-Kütüb*, Kahire, 2004, s. 50.

lûmanların ilim tarihlerindeki mazisinin hicri ilk asırlara dayandığını söyleyebiliriz. Hz. Ömer'in cahiliye şiirinin Arapların divanı olması sebebiyle öğrenilmesi gerektiğine dair sözlü direktiflerinin bulunduğunu ve Kur'ân'ı Arap diliyle tefsir etmeye çalışan ilk kişinin Abdullah b. Abbas olduğunu biliyoruz. Hz. Ali b. Ebî Tâlib'in katkılarıyla kurulduğu kabul edilen nahiv ilmi ve daha sonraları ortaya çıkan sarf-iştkak, belâgat ilimleri dini nasları anlamaya yarayan belli başlı lüğavî ilimlerdir ki bunlar ilk asırlarda tedvin edilmişlerdir. Ayrıca fıkıh usulünün lüğavî ilimlerle aynı zamanlarda başladığını, daha sonraki asırlarda ortaya çıkan mantık ilmiyle bütünleşerek anlambilimin teşekkül ettiği söylenebilir. Buna mukabil -yukarıda da açıkladığımız gibi- benzer çalışmaların Batıda XIX. yüzyılda meydana geldiği bilinmektedir. Mesela Aksan semantiğin XIX. yüzyılın ortalarına doğru ortaya çıktığını ve bunun bu yüzyılın sonlarına doğru geliştiğini söylemektedir⁴³. Keza semantiğin Batılı filozofların XIX. yüzyılda *Kitab-ı Mukaddes*'i yorumlamak için kullandıkları belli başlı metotlardan birisi olduğu, kelimelerin köken itibariyle asırlarca önceki anlamına ulaşmaya yönelik çalışmaların bir parçası olduğu bu konuda ifade edilen bilgiler arasındadır⁴⁴.

Diğer taraftan semantiğin bütün kısımlarının İslami literatürde var olduğunu düşünüyoruz. Şöyle ki; semantik için linguistik semantik,⁴⁵ lexical semantik, gramatikal semantik, tarihsel semantik ve felsefi semantik gibi taksimatlar yapılmaktadır ki, biz bunların hepsinin de İslâmî kültürde mevcut olduğunu görüyoruz. Mesela lexical semantik, kelimelerin sözlük anlamlarıyla ilgilenen semantik türü olup, kelimelerin anlam bakımından tasnife tabi tutulduğu semantik dalıdır. Anlamı kapalı ke-

⁴³ Aksan, 30-31.

⁴⁴ Tahsin Görgün, *Anlam ve Yorum*, Gelenek Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 52.

⁴⁵ Linguistikle alakalı eserlere baktığımızda semantiğin linguistiğin bir alt dalı olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Mesela "linguistik" başlığı taşıyan bazı eserlerde genellikle lexical (lüğavî) semantik, hpyonymy (altanlamlılık), "logic" (mantık) konuları gibi her bir metni anlamaya yarayan birbirinden farklı birçok sahaya temas edilmektedir. Bu tarz eserlerde sadece dille ilgili konularla yetinilmemekte, anlambiliminin diğer bütün unsurları ele alınmakta ve fıkıh usulüne dair kitaplarda yer alan bazı kavramlar linguistiğe dâhil edilerek işlenmektedir. Mesela bunlardan birisi mantıkta ve fıkıh ilminde orijinal ifadesini bulan "mefhûm -i muhalif" olarak bildiğimiz hüküm istinbat metodudur. Bu metot kullanılarak nasıl hüküm çıkarıldığı, linguistik içinde değerlendirilmekte ve bu konu örnekleriyle anlatılmaktadır. Bkz. Andrew Radford vd., *Linguistic*, Cambridge University Press, New York, 1999, s. 193-207; Palmer, 51. Semantik konusunda daha fazla bilgi için bkz. Ali Galip Gezzin, *Tefsirde Semantik Metot*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2002, s. 105-111.

limeler, eşanlamli kelimeler, zıt anlamli kelimeler, karşıt anlamli kelimeler, fiiller, zarf ve edatların cümle içindeki görevleri bu tür semantiğin sahasına girmektedir⁴⁶. Yani lexical semantik denilen sözlük semantiğinin İslam kültüründe de bulunduğunu tereddüt etmeden söyleyebiliriz. *Garribü'l-Kur'ân*, *Kelimatü'l-Kur'ân*, *Elfazul-Kur'ân*, *Ezdedü'l-Kur'ân*, *el-Elfâzu'l-Müştereketü fi'l-Kur'ân*, gibi sözlük türü çalışmalar bu gruba karşı gelen çalışmalardır.

Tarihsel Semantikte de durumun aynı olduğunu söylemeliyiz. Kelimelerin etimolojisi, tarih içinde kazandığı anlamlar, anlam daralması, anlam genişlemesi ve anlam kayması gibi tasniflerle ifade edilen semantik türüdür⁴⁷. Bu tür semantikle ilgilenen yazarlar semantiğin anlam değişmelerini inceleyen bilim dalı olduğunu söylemektedirler⁴⁸. Betimsel semantik de dilin geçirmiş olduğu merhaleler içerisinde sadece belirli bir safhayı ele almak suretiyle yapılan çalışmayı ifade etmektedir⁴⁹. Kur'ân'da Arapça olmayan kelimeler veya muarreb (Arapça'laşmış) kelimeler bu gruba girmektedir. Yani Batıda tarihsel semantik denilen se-

⁴⁶ Mesela bkz. Palmer, 75-110; D. A. Cruse, *Lexical Semantic*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, s. 58-62, 88, 204-206, 223-242; Yule, 118-124.

⁴⁷ Mesela bkz. Palmer, 22-26. Anlam değişmesi her dilde var olan hatta olması gereken bir durumdur. Zira diller kelime dağarcıkları bakımından sınırlı olup, mefhûm ve manalar sonsuzdurlar. Bu bakımdan sınırlı olan bu kelimeler, sınırsız olan yeni mefhûmları karşılamak zorundadırlar. Bu sebeple birçok kelime önceki manasından kısmen yahut tamamen uzaklaşarak yeni bir anlamın karşılığında kullanılmaktadırlar. Dildeki bu anlam değişmelerinin birçok sebebi vardır. Konuşma dilindeki anlam değişmeleri için dilciler en önemli sebep olarak sosyolojik hadiseleri ileri sürmektedirler. Yani teknolojik gelişmeler, şehirleşme, göçler vs. sosyal hadiseler başta olmak üzere kültürel gelişmeler dilin sınırlarını zorlayacak derecede kelimelerde yeni anlamlara yahut anlam değişikliklerine sebep olmaktadır. Dilciler bu değişmeleri kendilerine göre anlam daralması, anlam genişlemesi, anlam genelleşmesi, anlam kayması gibi farklı başlıklar altında telaffuz edilmektedirler. Diğer taraftan anlam değişmesi bir dilin kendi bünyesinde olabileceği gibi, diller arası da olabilmekte yani bir kelime bir dilde bir manada kullanılırken, diğer bir dilde daha farklı manada kullanılabilir. Bunların bir de dilden dile farklı terimlerle ifade edildiğini, daha farklı tasnifler yapıldığını hesaba katarsak, bu konunun tamamını burada örnekleriyle anlatmanın mümkün olamayacağını tahmin edilebilir. Ali Abdulvahid Vâfi, *İlmü'l-Luga*, Dâru Nehdati'l-Mısır, Kahire, ts. 314-328; N. Arıklı, T. Tunçdoğan, B. Vardar, *Semantik Akımlar*, Yeni İnsan Yayınları, İstanbul, 1969, s. 21-28; Aksan, III, 213; Emrullah İşler, *Türkçede Anlam Kaymasına Uğrayan Arapça Kelime ve Kelime Grupları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1997, s. 3 - 7.

⁴⁸ Bkz. Arıklı vd. 19.

⁴⁹ Muhammed Seyyid Ali Belâsi, *Arap Dili Semantiği*, (Çev. Celalettin Divlekçi) *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Isparta, 1997, sayı: 4, s. 273; Haydar, 71-97.

mantığın bu türü de İslami kültürde mevcuttur. Hatta vaz' ilminin bu iki semantik türüne de şamil olduğu söylenebilir.

Semantiğin bir diğer çeşidi de gramatikal semantiktir. Gramatikal semantik; fiillerin aktif-pasif, etken-edilgen; isimlerin nitelik ve nicelik özelliklerini, modalları, zarfları, sıfatları, edatları ve diğer gramatikal unsurları kapsayan şubesidir⁵⁰. Mesela Arap dilindeki Nahiv ilmi bu anlamda bir gramatikal semantik ilmi sayılabilir. Bize göre bu konuda da Arapça'nın diğer dillerden fazlasının olduğu; asla eksikliğinin olmadığı söylenebilir. Mesela fiillerdeki cinsiyet kalıpları yani müzekkerlik ve müenneslik kalıplarının bildiğimiz Batı dillerinde olmadığını söyleyebiliriz. Ayrıca isimlerde ve kısmen de fiillerde bulunan i'râbın, Arap dilini diğer dillerden ayıran en büyük özelliği olduğunu ifade etmemiz gerekir. Bize göre hem Arapça'nın hem de Kur'ân'ın i'râbına ve gramerine dair çalışmaların bizce hiçbir dille mukayesesi mümkün değildir. Üstelik bütün bunlar tedvin dönemi dediğimiz hicri ilk üç asırda bütün aksamıyla teşekkül etmiştir.

Semantik, delalet kavramının pratik yönüyle mukayesesine gelince, anlam genişlemesi, anlam daralması ve çok anlamlılık gibi semantikle ilgili bazı kavramların Arap dilinde daha orijinal ve özgünlerinin bulunduğu söylenebilir. Mesela meramı ifade konusunda mecâzî bir ifadenin hakiki manada kullanılan bir ifadeden daha belîğ olduğunu söyleyen belâgat âlimlerinin tezlerini daha belirgin halde ifade eden İbn Cinnî, mecâzın daha kapsamlı bir anlam değişme vasıtası olduğunu ifade etmektedir. İbn Cinnî hakiki manadan mecâzî manaya *ittisâ'* (anlam genişlemesi), *tevkîd* (manayı kuvvetlendirme), *teşbih* (benzetme) gibi üç sebepten biriyle gidildiğini zikrediyor. Müellifin verdiği bir örneği burada zikretmek istiyoruz. İbn Cinnî'ye göre "...Köye sor⁵¹" ayetinde yukarıda zikredilen üç anlam da birden mevcuttur. Birincisi, sormak fiilinin aslında sorulması âdeten doğru olmayan köye yapılmasıyla kelime bir anlam genişlemesine uğramıştır. İkincisi, köyün insana benzetilmesiyle ortada bir teşbih bulunmaktadır. Üçüncüsü, hitabın canlı olmayan bir şeye yöneltilmesiyle ve haberin doğrulanmasının istenmesiyle de anlamda bir te'kît yapılmaktadır⁵².

⁵⁰ Alan Cruse, *Meaning in Language*, Oxford University Press, Oxford, 2000, s. 267- 299.

⁵¹ 12. Yusuf, 82.

⁵² Ebû'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Hasais*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, II, 447.

Keza *Salat* kelimesi sözlükte dua anlamına gelmektedir. İstilahta ise tekbirle başlayıp selamla biten, muayyen fiil ve sözlerden ibaret olan namaz manasına kullanılmakla anlam daralmasına uğramamıştır. Öncelikle şunu belirtelim ki Türkçe’de anlam değişmesine uğrayan bir kelime artık önceki manasında kullanılmaz. Ancak Arapça’da öyle değildir. Binaen aleyh namaz manasına gelen *Salat* kelimesinin “...es-Salâtü ve’s-Selâmü âlâ Rasûlinâ Muhammedin...” ibaresinde dua manasına olduğu siyak vasıtasıyla anlaşılmaktadır. Kelime anlam değişmesine uğramamış, ikinci bir vaz’ ile ikinci bir anlam kazanmıştır.

Bu açıklamaları vermemizin sebebi, Arap dilindeki anlam değişmesinin diğer dillerdekenden daha farklı bir özellikte olduğunu, hem lügavî hem de belâgatle ilgili yönünün bulunduğunu izah etmek içindir. Bizce bu incelik İslam kültürüne mahsus bir incelikdir. Dolayısıyla böyle bir hususiyetin Batı dillerine ait kavramlarla ifade edilmesi mümkün değildir.

Bütün bu karşılaştırmaları yapmamızın sebebi, geçmişi Kur’ân’ın indirildiği asra kadar uzanan üstelik Kur’ân tarafından da kullanılan böylesine orijinal, köklü, kapsamlı bir kavram olan *delâlet* kavramının kısa bir geçmişe, ihtilafli bir muhtevaya ve İslami ilimler açısından oldukça dar bir alana hitap eden *semantik* kavramıyla ifade edilmesinin doğruluğu yahut yanlışlığı hususunda bir fikir vermek içindir. Bize göre böylesine asıl olan *delâlet* mefhumunun semantik kavramıyla ifade edilmesi, Arap diline ait pek çok nüansın kaçırılması demektir. Mesela zâhir, nass, müfesser, muhkem, ibarenin delâleti, işaretin delâleti vs. orijinal kavramlarından pek çoğunun semantik kavramı içerisinde net bir karşılıklarının olmadığını düşünüyoruz.

Sonuç olarak, her iki kavram birbirinden şu noktalarda ayrılmakta veya birleşmektedirler:

- *Semantik*, Latince kökenli semantik kavramı genelde kutsal kitap merkezli Hıristiyan Batı kültürüne ait dillerin etimolojik ve linguistik tahliller için kullanılan bir kelime olmakla beraber özelde İngiliz dilinin gramerini ifade etmektedir. Buna karşılık, *delâlet* genelde İslam kültürünün tebliğ vasıtası olarak kullandığı bir metot olup, özelde Kur’ân dili Arapçanın lafızlarının, terkiplerinin ifadesini kendisinde bulduğu ilmi ve orijinal bir kavramdır.

- *Semantik*, tariflerinde ve telakkilerinde daha ziyade fikir ayrılıklarının göze çarptığı, nesnellikten ziyade öznelliğin ağır bastığı felsefi bir

kavramdır. Buna bağılı olarak farklı farklı semantik anlayışları bulunmaktadır. Aksine *delâlet* kavramı teorisinde ve pratiğinde daha çok ittifakların ve daha somut anlayışların ön plana çıktığı bir kavramdır.

- *Semantik*, lafız ve kelime bilgisine dayalı bir terminoloji olarak karşımıza çıkarken, *delâlet* kavramı akli nakli her türlü anlama karinelerine şamil bir kavramdır.

Netice itibariyle bu her iki kavram, birbirleri yerine gönül rahatlığıyla kullanılabilecek birer kavram değildirler. *Semantik* her ne kadar yeni bir anlam bilimi olarak ortaya atılmış bir kavram olarak takdim edilse de içerik olarak yenilik getiren bir kavram değildir. İslami araştırmalara getirdiği yenilik bir takım kavram çalışmalarının zuhuruna ve dille ilgili eserlerin lüğavî bakımdan bazı farklı tasniflerin yapılmasına sebep olmaktan ileriye gidememiştir.

D. ANLAMBİLİM KAVRAMI

Son yıllarda *semantik* çalışmalarına paralel olarak *anlambilim* diye bir kavramın ortaya çıktığını ve dini metodoloji içerisinde yerini aldığını biliyoruz. Bununla Batılı manada *semantik* kavramını kastedildiği bilinmektedir. Yani kelimelerin zaman içinde geçirdikleri anlamlarla ilgili olan *semantik* kastedilmektedir. Eğer *anlambilim* herhangi bir lafzı, terkihi yahut metni anlama faaliyetinin adıysa böyle bir mefhûmun karşılığının İslami literatürde mutlaka bulunması gerekir. Zira İslam âlimleri Allah'ın kelamını Rasûlünün sünnetini bi'setten bugüne kadar var güçleriyle anlamaya çalışmaktadırlar. Dolayısıyla *anlambilim* kelimesiyle yeni bir kavram gibi görünse de mefhûm olarak İslami ilimlerde bir karşılığının olmadığını söyleyemeyiz. Diğer taraftan dini ilimlerde kullanılan *anlambilim* kavramı kelimelerin geçirdiği mânevî safhaları anlatan bir kavram değil; bir metni anlamak için lazım gelen bütün ilimleri ve unsurları kapsayan metodolojik bir kavram olmalıdır. Aksi takdirde bu durum, kelimelerin sözlük anlamlarının dini nasları anlamada kifayet edeceği düşüncesine yol açabilecektir. Hâlbuki *anlambilim* diye ortaya atılan Batılı anlamdaki *semantik* Müslümanların Kur'ân'ın anlaşılmasında kullandıkları lafzî ilimleri bile bütün aksamıyla karşılamaktan uzaktır.

Aslında *anlambilim* kavramı, Arapça, tefsir, fıkıh ve kelam gibi temel İslami ilimlerin usûlleriyle birlikte bir bütün olarak ele alındığı zaman Kur'ân'ın kendine mahsus bir anlama yönteminin olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bunlar içerisinde kitap, sünnet ve icmâ gibi dinin diğer nakli delillerinin de payının bulunduğunu dile ge-

tirmemiz gerekmektedir. Belki de bütün bu ilimleri kapsayan *delâlet* ilimleri *anlambilim* olarak takdim edilebilecek en uygun kavramlardan birisidir.

Dini nasların tefsirinde gerekli olan bu dört unsura dikkat çeken Kemaleddin İbn Hümâm (ö. 1388-1457), fıkıh usûlüne dair yazdığı eserinin mukaddimesinde bu temel unsurlara dair bazı bilgiler vermektedir. İbn Hümâm öncelikle kıyas, burhan gibi temel mantık formlarına yer vermekte; öncül ve önermelerle çıkardığı mantikî hükümleri örneklerle açıklamaktadır. İkinci olarak Arapça lafızların *vaz'* edildikleri anlamlarının bilinmesinin usul ilminin şartlarından olduğunu zikreden müellif, *vaz'* ilminin önemine temas etmektedir. Üçüncü olarak, kitap, sünnet, icma ve kıyas gibi usûl prensiplerine yer veren İbn Hümâm, Dördüncü olarak da âyetlerin nüzül sebebi, nesh gibi Kur'ân ilimlerinin de dînî nasların anlaşılmasında şart olduğuna dikkat çekmektedir⁵³.

Keza Endülüs'lü meşhur Maliki fakih ve dilcisi İbn Hâcib, usûlde bilinmesi gereken temel prensipleri anlatan "*Münteha'l-Vusûl*" adlı eserinin mukaddime kısmında bu konuda bilinmesi gereken belli başlı ilimlere dikkat çekmektedir. Müellifin karma bir şekilde ele aldığı bu ilimler, yine dil, *vaz'*, mantık ve fıkıh usulünün belli başlı konularıdır. Bunlar, hakikat, mecâz, kinâye ve i'râb, umûm-husûs, mutlak-mukayyed, hazif, izmar, mantuk, mefhûm iktizâ, işaret, îmâ, tenbîh, müsterek, müterâdif, tasavvurât, tasdikât, müfred-mürekkep lafızlar, burhan, kıyas olarak özetlenebilir. Bunları ayrı ayrı anlatan müellif daha sonra fıkıh usulünün diğer konularına geçmiştir⁵⁴.

Sonuç itibariyle sadece kuru bir lafız çalışmasından öteye geçmeyen semantiğin *ilmü'd-delâle* veya *anlambilim* olarak takdim edilmesi mümkün değildir. Efradını câmi ağyarına mani bir tarif değildir. Din dilinde kullanılan *anlambilim* kavramının muhtevasında dil dâhil pek çok usûlî unsur olmalıdır. Şüphesiz ki Kur'ân'ın anlaşılması için gerekli olan pek çok ilim vardır. Ancak bu dört unsur ekseriyetle müfessirlerin kabul ettikleri prensiplerdir. Biz burada Müslüman âlimlerin kullandıkları anlambilimin unsurlarına sırasıyla kısaca temas edeceğiz.

⁵³ Bkz. İbn Emir, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed el-Halebî, *et-Takrir ve't-Tahbir, fi İlmi'l Usûl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut, 1996, I, 50-90.

⁵⁴ Cemaleddin Ebu Amr Osman b. Ömer, b. Ebi Bekr b. Hacib, "*Münteha'l-Vüsûl ve'l-Emel*", Mustafa Efendi ve Mehmet Emin Hancı Matbaası, Mısır, 1326, s. 1-20.

1. Müslümanların Geliştirdikleri *Anlambilim* Metodunun Unsurları

Müslümanların dini metodolojide uyguladıkları bir anlam bilimleri elbette vardır. Yani her ne kadar kavram olarak *anlambilim* diye yeni bir ifadeyle ilk defa karşılaşılıyor olsak da muhteva itibariyle Müslümanların asırlardır kullandıkları ve kendilerine has bir *anlambilim* metodunun bulunduğu söylemeliyiz. Adeta Müslümanların yeni bir *anlambilim* metodu olarak takdim edilen *semantik* metoda ihtiyaç bırakmayacak bir usûlî altyapıya sahip bulunduğunu ifade etmek istiyoruz. Binaenaleyh din dilinde kullanılan *anlambilim* kavramının, içeriğini Müslüman âlimlerin belirlediği ve Müslüman ilim adamlarının üzerinde ittifak ettiği bir kavram olması gerektiğini düşünüyoruz. Yani *anlambilim* kavramından sadece dilcilerin anladığı etimolojik ve lügavî tahliller anlaşılmalıdır. Zira dini metinler sadece lügavî tahliller vasıtasıyla asla anlaşılabilir. Dolayısıyla sadece kelime bilgisine dayalı bir sistem de Kur'ân için asal bir *anlambilim* yöntemi olamaz.

Böyle bir *anlambilim* sistemimizin bulunduğunu yukarıda kısmen açıklamaya çalıştık. Burada da bunu oluşturan unsurları ele alacağız. Bunların başında da dille alakalı ilimler gelmektedir.

2. Lügavî İlimler

Dil, ifadenin en önemli aracı ve sembolüdür. Zira fikirler dil vasıtasıyla aktarılır ve yayılırlar. Bu da lafız denilen bir takım özel kalıplar içerisinde gerçekleşir. Bu lafızları her toplum kendi ihtiyacına ve sosyal durumuna göre seçer. Mesela Arapça söz konusu olduğunda bedevi dediğimiz çölde yaşayan insanlar sert ve haşin lafızları tercih ederken, toplumun şehirlerde yaşayan kesimi, kültür ve medeniyetlerinin izlerini taşıyan ince ve yumuşak lafızları tercih ederler. Lafızların taşınmış olduğu anlamlar, doğuşlarından itibaren günümüze gelinceye kadar bir takım tarihi merhalelerden geçmişlerdir. Dillerin geçtiği bu merhalelerden lafızların da geçtiğini ifade eden Belâsî, tarihi seyir içinde her dilin kendine mahsus anlatım yolları olduğunu, bunların da zamanla bu değişimin tesir alanına girdiklerini ifade etmektedir⁵⁵. Esas itibariyle Arapların semantikle Batılılardan daha önce ilgilendiklerini, zira Arap dilinin diğer dillerden daha kuvvetli bir anlatım gücüne ve muhteva zenginliğine sahip olduğunu ifade eden Belâsî, mecâz, kinâye ve istiâre gibi oldukça

⁵⁵ Belâsî, 269-270.

orijinal ifade formlarını anlam değişmesi, anlam daralması gibi daha dar kalıplarla anlamlandırmaya çalışarak Arap dili semantiğini açıklamaya çalışıyor⁵⁶. Sonuç itibarıyla semantik ile ilgilenen Arap asıllı araştırmacılar kelimeyi Arapça'ya *ilmü'd-delâle*⁵⁷ olarak tercüme etmektedirler.

Daha önce de söylediğimiz gibi insanlar arası iletişimin en önemli unsuru dildir. Kur'ân ve sünnetin dili Arapça olduğuna göre dini nasları anlamının en önemli vasıtasının Arap dili olduğu konusunda şüphe yoktur. Binaenaleyh *anlambilim* ifadesinin muhtevası içerisinde dilin önemli bir yeri olmalıdır. Bu geçmişten günümüze kadar pek çok ilim erbabının dikkat çektiği bir husustur. Mesela Kur'ân ve fıkıh ilmiyle meşgul olan hiçbir kimsenin müstağni kalamayacağı ilmin Arap dili olduğunu, bu kimselere Arap dilini bilmenin vacip olduğunu söyleyen Sâhibî (ö. 392/1002) şöyle diyor: “Biz bununla Arabın söylediği her şeyi bilmenin gerektiğini söylemiyoruz. Buna güç yetirilemez. Buna ancak Rasulullah (s.a.v.) güç yetirebilir. Ancak gerekli olan Arap dilinin usûlünü, Kur'ân ve sünnetin nazil olduğu lügavi metotları bilmek gerekir”.⁵⁸

Bütün dini naslardan istifade etmenin ancak Kur'ân-ı Kerim'in ve Rasûlüllah'ın dili olan Arapça ile mümkün olması sebebiyle Arapça'nın bütün Müslümanlar için bir zaruret olduğunu söyleyen İbn Haldun (ö. 1332-1406), bundan dolayı bütün İslam memleketlerinde mahalli dillerin yerini Arapça'ya bıraktığını ve Arap dilini kullanmanın artık İslam'ın bir şartı olduğunu zikretmektedir⁵⁹.

Din hakkında konuşanların Arapça'ya Halil b. Ahmed (ö. 175/791), Sîbeveyh (ö. 180/796), Kisâî (ö. 189/805), Ferrâ (ö. 207/822) gibi müteakdimûn âlimleri derecesinde vakıf olmadan şeriat hakkında konuşmalarını gerektigine işaret eden Şâtîbî (ö. 790/1388), her ne kadar bunların hafıza gücüne sahip olmasa da Arapça'yı bir Arap kadar bilmenin bir müçtehit için şart olduğunu, aksi takdirde taklit seviyesinin kendilerine

⁵⁶ Belâsî, 273-286.

⁵⁷ Türkçe'ye anlambilim olarak tercüme edilen semantik kelimesinin Arapça karşılığının *ilmü'l-ma'nâ*, *ilmü'l-meânî* *ilmü'd-delâle* denilmesi kelimenin sözlük manası dikkate alınarak söylenmiş olsa gerektir. Çünkü “ilmü'l-meânî”, belâgatçılar örfünde bir ilim dalının adıdır. Hâlbuki semantikçiler ekseriyetle kelimelerin anlam değişmesi, anlam genişlemesi ve anlam daralması gibi yönleriyle meşgul olmaktadır. Biz semantik kelimesine en uygun karşılığın vaz' ilmi olduğunu söyleyebiliriz.

⁵⁸ Sahibî, 50.

⁵⁹ İbn Haldun 580; Ömer Ferruh, *Buhus ve Mukârenât fî Târîhi'l- İlim ve Târîhi'l-Felsefeti'l-İslâmî*, Beyrut, 1986, s. 264-265

kafi geleceğini beyan ediyor⁶⁰. Şâtîbî, “Yeryüzünde âlim kalmadığı zaman insanlar cahilleri reis edinirler”⁶¹, hadisinin mündericatından olmaktan sakınmamız gerektiğine dair İmam Şâfiî’nin telkinlerine yer veriyor, Rivayette geçen cahil reislerin Arapça’yı bilmeyen, kitap ve sünneti delilsiz, mücerret akılla açıklayan kimseler olduğuna dikkat çekmektedir. Dinin usûl ve fîrûunda konuşan kimselerin kitap ve sünnettîn lafızlarını Arap dilini güzelce öğrenmeden konu hakkında konuşmamasını tavsiye eden Şâtîbî, katıksız Arap olanların bile bazı hususi manaları sorma durumunda kaldıklarını bir takım örneklerle açıklamaktadır⁶².

3. Vaz’ İlmi

Bilindiği gibi ilmî alanda günlük dil değil; terminolojik dil kullanılmaktadır. Terminoloji ise o disipline ait âlimlerce müştereken kullanılan ve üzerinde ittifak sağlanan kavramları ifade eder. Bu bakımdan İslam âlimleri kullandıkları terimlerin önce tarifini yapmışlar, herkes tarafından net bir şekilde anlaşılması ve asırlar boyu korunması için uğraşmışlardır. Hatta kavramların daha uygun bir şekilde kullanılmasını temin etmek için *vaz’ ilmi* (علم الوضع) diye bilinen bir ilim geliştirmişlerdir. Bu ilim sayesinde âlimler arasında cari olan ilmî mevzûâtın bilinmesini ve bunlara uyulmasını temin ederek kavram kargaşasının önüne geçmeyi hedeflemişlerdir. Dolayısıyla bugünkü akademik çalışmalarda da bu konudaki birikimimizin gözetilmesi kavram karmaşalarını asgariye indirecektir.

Vaz’ ilmi İslam âlimlerinin lüğavî literatüre sarf, nahiv ve iştîkak gibi ilimlerden daha sonraki zamanlarda tedvin ettikleri bir ilimdir. Bir ilim dalı olarak ortaya çıkışı hayli geç olmasına rağmen ilk nüvelerini ve filizlerini daha Sekkâkî gibi daha önceki âlimlerin kitaplarında görmek mümkündür. İcî ile başlayan, Taftazânî, Semerkandî ve Ali Kuşçu gibi ünlü ilim adamlarıyla müstakil bir ilim dalı haline gelen vaz’ ilminin özellikle kavram semantiğinin, İslami ilimlerdeki tam karşılığı olduğunu burada hatırlatmak isteriz. Yani Arap dilindeki anlam değişmelerini konu edinen vaz’ ilmi *lexical* semantiğin tam karşılığıdır. Lafızların hangi manalar için vaz’ edildiği esasıyla ilgilenen vaz’ ilminin anlambilim sis-

⁶⁰ Ebu İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Lahmî Şâtîbî, *el-İtisâm* (Tahk. Mahmud Ta’me Halîbî), Daru’l Marife Beyrut, 2000, s. 544-545.

⁶¹ Buhari, Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu’s-Sahîh*, Kitabü’İlim, Babu Keyfe Yûkbezu’l-İlmu, Müslim, İlim, Raf’ul-İlmi ve Kabzîhi.

⁶² Şâtîbî, 544-545.

teminin bütün unsurlarıyla bir şekilde irtibat halinde olduğu söylenebilir. Dolayısıyla sarf, nahiv, meânî mantık gibi ilimlerdeki konuların pek çoğunda vaz' kavramı ayan beyan varlığını hissettirmektedir.

Vaz', dil merkezli bir ilim dalı olmasına rağmen, başta mantık olmak üzere anlama faaliyetinin her safhasında karşımıza çıkmakta kavram ve terimlerin hangi mana için konulduklarının belirlenmesinde önemli bir rol üstlenmektedir. Binaenaleyh dil, tefsir, mantık ve usûl âlimlerinin kullandığı vaz' ilminin oldukça geniş bir nüfuz alanına sahip bulunduğunu görmekteyiz. Ayrıca dillerin doğuşu, lafız-anlam ilişkisi, lafızların mahiyeti, delâleti itibariyle tasnifi gibi konular dikkate alındığında vaz' ilminin dil felsefesi tefsir ve fıkıh ilimleriyle olan münasebeti ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan vaz' ilminde lafızların müfred-mürekkep, cüz'î küllî şeklinde ayrılması yönüyle hem dil hem de usûl ilimleriyle bir bağlantısının bulunduğu görülmektedir. Hulasa akli ve nakli ilimlerin kendisinden müstağni olmadığı ilimlerden birisinin de vaz' ilmi olduğunu söyleyebiliriz.

Bütün bu sebeplerden dolayı özellikle fıkıh ve tefsir sahasındaki bazı klasik eserlerin mukaddimelerinde vaz' ilmine dair bir takım bilgiler verilmektedir⁶³. Mesela Eğinli Mehmet Rahmi vaz' ilminin önemini ve gayesini "...Kur'ân lafızlarının hangi mana karşılarında kullanıldıklarının ancak kendisiyle bilindiği bir ilimdir..." cümleleriyle ifade etmektedir⁶⁴.

4. Mantık İlmi

Mantık ilminin gayesini, mantık için yapılan klasik tariflerde daha açık görebilmekteyiz. *Mantık, koyduğu kanunlara riayet eden kimsenin zihnini düşünce hatalarından koruyan bir alettir*⁶⁵ şeklinde yapılan tarif bunlardan birisidir. Bu ve benzeri tariflerde mantığın insanı düşünce alanındaki zihni hatalardan koruma gayesi güttüğü ifade edilmektedir. Nahiv için yapılan tariflerde, nahvin konusunun Arapça kelime ve kelimeler olduğu; gayesinin de, Arapça kelimeleri ve kelimeleri anlamak, i'râb konusunda

⁶³ Mesela bkz. Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl fî İlmi'l-Usûl*, (Tahk. Taha Cabir), Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad, 1979; I, 40-141.

⁶⁴ İbrahim b. halil Eğini, *el-Ucâletü'r-Rahmiyye Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'ıyye*, Matba'a-i Safâ Nur, İstanbul, 1311, s. 2.

⁶⁵ Seyit Şerif el-Cürcânî, *Hâşiye ale't-Tasavvurât*, Matba'atü Muharrem Efendi, İstanbul, 1291, s.4.

lisani hatadan korumak olduğu ifade edilmektedir⁶⁶. Yani mantık bir beyanın düşünce boyutuyla ilgilenirken, nahiv de bunun ifade boyutuyla ilgilenmektedir. Belâgat ilminin de bu ifadenin tarzıyla üslubuyla ilgilendiği düşünülürse, mantık ve dil ilimlerinin aynı gayede birleştikleri düşünülebilir.

Sicistânî (250/864), gramerin kelime gruplarını düzene koymaya ve geçerli kaideler elde etmeye, mantığın ise manaları düzenlemeye öncülük ettiğini ifade ederken⁶⁷ Fârâbî bu konuda şunları söylemektedir: “*Gramerin dil ve lafızlarla olan münasebeti, mantığın akıl ve makulât ile olan münasebeti gibidir. Gramer, dili ibarede düşünülmesi muhtemel hatalardan korur. Mantık ise akli makulât konusunda yapılabilecek muhtemel hatalardan korur. Gramer, dili; mantık ise akli meydana getirerek, düşüncelerin doğru ve sıhhatli olmasını sağlar. Şu farkla ki, gramer sadece bir dile has olduğu halde mantık kaideleri bütün dillerde ortaktır. Yani gramer özel, mantık daha geneldir*”⁶⁸.

Genellikle araştırmacılar dil ile mantık konularının birbirleriyle olan karmaşık ilişkilerinden bahsetmektedirler. Mesela *Din Dili* adlı eserinde Turan Koç özetle şunları söylemektedir:

“*Dilin sözcüklerinin düzenleniş tarzıyla ilgili olan (sentaks) yönü, sözcüklerin ne anlama geldiği konusu üstünde duran (semantik) yönü kadar, dili kullananlarla sözcükler arasındaki ilişki üzerinde duran konuşma bağlamı denilen pragmatik yönü de önemlidir. Bu konular ciddi tahlilleri gerektiren oldukça karmaşık konulardır. Genelde dil, özel olarak din dili üzerinde yapılacak derli toplu bir çalışma mantıksal çözümler yanında, onun tarihi, toplumsal, psikolojik ve pragmatik açılarından da bakılmasını zorunlu kılmaktadır. Zira din dili; “dil”, “anlam”, “doğruluk”, “bilgi” birbirleriyle çok karmaşık ilişkisi olan bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır*”⁶⁹.

⁶⁶ Muhammed Birgivi, *İzhâr*, Fazilet Neşriyat, İstanbul, 1979, (Kenar kayıt) s. 1.

⁶⁷ Ebu Hayyan et-Tevhîdî, *el-Mukâbesât*, Dâru'l-Endülüs, Beyrut, 1983, s. 92.

⁶⁸ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı* (Çev. Ahmet Ateş), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986, s. 59; M. Naci Bolay *Fârâbî ve İbn Sina'da Kavram Anlayışı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1990, s. 13, 77; Câbirî, Muhammed Abid, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı* (Çev. Burhan Köroğlu vd.), Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 533 - 535; Mübahat Türker - Küyel, *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Kurumu, Ankara, 1990, s. 29.

⁶⁹ Turan Koç, *Din Dili*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 25. Toylor / Horris ikilisi de bu konuda şunları söylemektedir: “*Dilbilgisi, sese yalnızca bir gösterge, sözcük ve sözcük türü olma statüsü değil aynı zamanda onun mantıki bir terim olma, yani bir önermenin öznesi ya da yüklemi olma statüsü de verir. Böylelikle dilbilgisi, mantıkla bağlantı kurar ve onun temelini oluşturur. Zira bir ifade, öncelikle dilbilgisel bir birim sonra da aklın gerçekliği kavrayışını ifade etmede vasıta olan bir sistem içinde belli bir yere sahip olmadıkça bir*

Keza Richard Palmer, dilbilimcilerin semantikle ilgilenen yegâne uzman olmadıklarını; felsefecilerin, psikologların hatta mantıkçıların semantikle ilgilendiklerini, semantik mantık münasebetinin basit kıyaslardan ötede oldukça karmaşık, mantıksal bir boyutunun olduğunu söylemektedir⁷⁰. Palmer, bazı dilbilimcilerin, semantiği cümleler arası doğruluk ilişkilerini ele alan, cümleler arası mantıkî ve analitik doğruluğu içeren ilişkiler olarak ifade etmeye çalıştıklarını anlatmaktadır. Gerçekten de dil ve mantık kitapları önce kelimeler ve yapıları, sonra cümleler ve yapıları, cümleler arası irtibat ve bu cümlelerden çıkan sonuçlar gibi konuları işlemektedirler⁷¹.

“Her dilin kendine mahsus bir mantığı vardır. Ancak bazı mantiki formlar, birden fazla dilin mantığı durumundadırlar. Bu dil teorisinin mantık teorisini de kapsadığını gösterir. Fakat mantık teorisi pratik konularda bütün dil teorilerini kapsamaz”⁷².

Cooper’a ait bu açıklamalar, dil teorisıyla mantık teorisinin birbiriyle tam örtüşmediğini; ancak birbirinden ayrı düşünülmesinin de mümkün olmadığını ifade etmektedir.

Mantık kitaplarının Yunanca’dan Arapça’ya tercüme edilmesiyle birlikte Aristo mantığı bilhassa Basra ekolü tarafından lügavî ilimlerin her sahasında kullanılmaya başlanmıştır. Dahası mantığın nahiv ilminde daha hicri birinci asrın sonlarında, ikinci asrın başlarında kullanılmaya başlanıldığını görmekteyiz. Mantığın Müslümanlar tarafından en yaygın bir şekilde kullanılan metodu ise kıyastır. Dilciler birçok konuda kıyasa müracaat etmişlerdir. Hatta nahvi kıyasa özdeşleştirerek, *“Nahiv kıyastan başka bir şey değildir, nahiv kıyastır, kıyası inkâr eden nahvi de inkâr etmiştir,*

önermenin parçası olarak görev yapamaz. Böyle bir sistem olmadan Aristotelesçi kıyasta klasik bir şekilde belirtilen (*Bütün insanlar ölümlüdür. Sokrates bir insandır. Bu yüzden Sokrates de ölümlüdür*) akılcı düşünce süreci mümkün olmayacaktır. Burada Sokrates olarak yazılan sesler dizisi, aynı zamanda bir gösterge, sözcük, isim ve son olarak da terim (Sokrates bir insandır ve Sokrates ölümlüdür) önermelerinin öznesi görevlerini yapan bir birimi oluşturmaktadır. Horris / Toylor, 73.

⁷⁰ Palmer, 26–27.

⁷¹ Palmer, 46; Sybil Wolfram, *Philosophical Logic*, Routledge, London, 1989, s. 26–39.

⁷² William S. Cooper, *Foundations of Logico-Linguistic*, Bordrecht, 1978, s. 75.

Arapların konuşma kalıplarına uyan her şey Arap kelimindedir” demişlerdir⁷³.

Sıradan gramer kitaplarında bile bu ilişkinin çarpıcı örneklerini bulmak mümkündür. Mesela Birgivî *“İzhar”* adlı eserinde kıyâsî âmili şöyle tarif etmektedir: *“Amel etmesi hususunda külli kaidenin zikredilmesi mümkün olan âmildir”*. Müellifin buradaki külli kaide dediği kıyastır. *“Her sıfatı müşebbehe failini ref’ eder; “Hasen” kelimesi de sıfat-ı müşebbehedir. O da failini ref’ eder”*, örneğini veren müellif, âmilin kalıbının semâî olması üzerine kıyas yapılmasına mani olmadığı gibi, böyle bir kıyasın sınırının da olmadığını söylüyor⁷⁴. *“Keza halin amilinin önüne geçmesi caizdir. Çünkü hâl, mef’ûle benzer, mef’ûl için caiz olan hal için de caizdir”*⁷⁵ şeklindeki kıyas, kıyasın nahivde en çok karşılaştığımız türüdür.

Nahiv mantık ilişkisinin sadece kıyastan ibaret olduğunu da söyleyemeyiz. Mantığın bütün konu başlıklarının dil ve semantik bir şekilde münasebet içinde olduğunu düşünüyoruz. Bir örnek de kavramlardan verebiliriz. Mesela nahivde geçen *“nekre-i muhassasa”*⁷⁶ kavramını anlamak için hususiyet kavramının karşıtının umumiyet kavramı olduğunu bilmek gerekir. Bunu bir örnek üzerinde göstermek gerekirse, *“Mümin bir kul, müşrik bir kimseden hayırlıdır”*⁷⁷, ayetinde geçen mümin olmak vasfıyla özelleşmiş nekre bir ifade vardır. Yani *“her hangi bir mümin kul”* demektir. Bunu anlamak için bu ifadenin tam karşıtının, müteradifinin yani işlem kaplam silsilesindeki yerinin bilinmesi ayetin daha net ve tutarlı bir şekilde anlaşılmasına büyük katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak; bir cümlede bulunan her bir kelimenin, bu kelimelerden oluşan cümlenin, cümleler arası irtibatın ve bu irtibattan çıkacak neticenin bir mantıki değeri vardır. Zira lafızlar müfret mürekkep vb. şekillerde cümlelerde önerme olup olmadıklarına göre bir takım mantıki

⁷³ Temmam Hassân, 151, 154, 262. Nahiv ilminin kıyasa eşit olduğuna dair Kisâî 189/805’ ye nispet edilen şiir için bkz. Ebu Abdillâh Yakût el- Hamevî, *Mu’cemü’l-Üdebâ*, Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî, Beyrut, ts. XIII, 191-192.

⁷⁴ Birgivî, 101; Mantık-nahiv münasebeti konusunda bkz. Ebu Ali Ömer b. Muhammed b. Ömer el-Ezdî, *Şerhu’l-Mukaddîmeti’l-Cezûliyyeti’l-Kebîr* (Tahk. Türkî b. Sehv Nizâl el-Uteybî), Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1994, c. I, s. 115-120.

⁷⁵ Ebü’l-Berekat Kemâleddin Abdurrahman b. Muhammed Enbarî, *el-İnsâf fi Mesâilî’l- Hilâf* (Tahk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, el- Mektebetü’t-Ticâreti’l- Kübrâ, yy, 1961, s. 251; Mina İlyas, *el-Kıyâsü fi’n-Nahvi*, Dâru’l-Fikr, Dimâşk, 1985, s. 124, 132, 140.

⁷⁶ İbn Hacib, *Kaḫḫe*, Fazilet Neşriyat, İstanbul, ts. s. 13.

⁷⁷ 2. Bakara, 221.

değerleri haizdirler. Meramı anlatmak için sarf edilen sözler mutlak surette bir mantıki değer taşımaktadır. Dil nasıl insan fıtratında mevcut ilahi bir mevhibeysen mantık da onun kuvveden fiile çıkması için yardımcı bir kuvvet mesabesinde. Dolayısıyla dil ve mantık hem genel anlamda semantiğin, hem de Kur'ân semantiğinin birbirinden ayrılması mümkün olmayan elementleri durumundadırlar.

5. Usûl İlimleri

Her ilmin kendisine mahsus bir usûlünün olduğunu biliyoruz. Başta fıkıh usulü olmak üzere tefsir, hadis ve kelam gibi diğer İslami disiplinlerin de kendilerine has usûlleri bulunmaktadır. Dolayısıyla bunlar dini metinleri anlamaya yarayan anlambilimin unsurları içinde değerlendirilmeli ve delâlet kavramının muhteviyatından sayılmalıdırlar. Üstelik bütün bu ilimlerin birbirinden bağımsız olarak düşünülmemesi de doğru değildir. Daha doğrusu metodoloji kompleks bir yapıya sahiptir. Söz gelimi bir ayeti anlamak için tefsir kaideleri yanında hadis, fıkıh ve kelam ilimlerinin metotlarına ihtiyaç hissedilmektedir. Bütün bunların dil, mantık ve vaz' ilimlerine müracaat edilmeden yapılması mümkün değildir. İşte bütün bunlar anlabilimi içinde değerlendirilmelidirler. Netice itibariyle, sadece dil, mantık veya vaz' dini bir metnin anlaşılmasında yeterli değildir. Bunda belli ölçülerde sarfın, nahvin, tefsirin, fıkıhın, hadisin hatta akaidin (usûluddîn) bu usûl kalıplarının oluşmasında ve mozayığın şekillenmesinde önemli rolleri bulunmaktadır⁷⁸. Dolayısıyla usûle dair kitaplarda belirli ölçülerde dil, mantık ve vaz' kaidelerine tesadüf ederiz. Bunun yanında bu eserler o fenne ait temel kaideleri teferuatıyla ele alan eserlerdir. Özellikle Gazali'den sonra verilen eserlerde anlambilimin unsurlarının ele alındığını daha açık bir şekilde görmek mümkündür. Bize göre Gazali'nin mantık ilmini dini ilimlere dâhil etmesiyle anlambilim bütün unsurlarıyla teşekkül etmiş gözükmektedir.

SONUÇ

Bir nassı anlama konusunda yapılması gereken ilk işin metnin lüğavî yönden tahlil edilmesi olduğu hususunda bir tereddüt bulunmamaktadır. Yani her hangi bir metni anlama konusundaki öncelik, meramın kullanılan lafızların delâlet ettikleri anlamların tespit edilmesine

⁷⁸ Süyûtî dirayet tefsirinde takip edilmesi gereken metodun, lûgat, nahiv, sarf, iştîhak, meânî, beyan, bedî, kıraat, usûliddîn fıkıh usûlü, esbâb-ı nüzûl, nasih - mensuh, fıkıh ilmi yanında, mücmel mübhem ayetleri açıklayan hadisler ve vehbî ilim olarak saymaktadır.

aittir. Ne var ki lafızların anlamlarının tespiti ancak *vaz'* edildikleri manaların yani *vaz'* ilminin bilinmesiyle mümkündür. Zira *vaz'* ilmi bütün kelime ve terkiplerin hangi anlam için *vaz'* edildiklerini bildiren bir ilimdir. Kelimelerin etimolojik tahliliyle alakalı çalışmaları İslam âleminde tatbik edilen semantik çalışmaları olarak kabul etmek gerekir. *Garibü'l-Kur'ân*, *Kelimatü'l-Kur'ân*, *Elfazul-Kur'ân*, *Ezradü'l-Kur'ân*, *el-Elfâzu'l-Müştereketü fi'l-Kur'ân*, gibi sözlük türü çalışmalar bu grupta mütalaa edilebilecek çalışmalarıdır.

Diğer taraftan dilin formlarıyla mantığın formlarının birçok yönüyle birbirine benzediği hatta nahiv ilminin adeta kıyastan ibaret bir ilim olduğu bildirilmektedir. Dilde de mantık formlarının kullanılması, lafızların lügavî delâletlerinin tespiti bakımından önem arz etmektedir. Ayrıca mantık sadece metnin kavram boyutuyla ilgili bir disiplin değildir. Her hangi bir metnin cümle veya ifade kalıplarından çıkarılması gereken sonuçlarda da mantık büyük çapta belirleyici durumdadır. Çünkü hangi ifadenin önerme hangi ifadenin had (tanım) olduğunu bilebilmek, ifadeler arasındaki çelişkinin veya mutabakatın olduğunu belirlemek yani cümleler ve önermeler arası irtibatı sağlayarak sağlıklı bir sonuç çıkarmak, bu ifadeleri mantık ölçülerine vurmak metnin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. O halde başta sarf ve nahiv olmak üzere dînî nasların açıklanmasında, kendisine ihtiyaç duyulan belli başlı ilimlerden birinin de mantık olduğu söylenebilir.

Söz Kur'ân'ı anlamaya geldiğin de, lügavî delillerin her zaman yeterli olmadığını, Kur'ân ve sünneti anlamak için birçok ilme ihtiyaç duyulduğunu söylemeliyiz. Bu ilimler kelimelerin tefsir, hadis ve fıkıh ilimleri yanında bu ilimlerin usûlleridir. Yani dini nasları anlamaya yarayan bu ilimler dini metinleri anlamada kullanılan gelen anlabilim sisteminin tabii unsurları durumundadırlar.

Anlambilim kavramı ise bir metni anlamaya yarayan birçok disiplinden müteşekkil bir anlama faaliyetine dair sistemin adı olmalıdır. Daha doğrusu bu manayı ifade eden kavramlardan en önemlisi delâlet kavramıdır. *Anlambilim* kavramı da delâlet kavramı karşılığında kullanıldığı takdirde gerçek muhtevasını kavuşmuş olacaktır. Bize göre *anlambilim*, yazılı veya sözlü bir metni anlamaya yarayan ilimlerin tümüdür. Bunlar birbiri içerisine girmiş olan ve birinin diğerinden ayrı düşünülmesi mümkün olmayan ilimlerdir. Nahiv, belâgat, vaz, mantık ve fıkıh usûlü gibi temel disiplinler, şekil bakımından incelendiğinde, hepsinde önce

kelime ve kısımları, peşinden cümle-kelam ve daha sonra bunların teferuatıyla ilgili bilgiler gelir. Her ne kadar bu ilim dallarından her birerinin kendine mahsus bir takım özellikleri olsa da, saydığımız ilimlere ait eserlerden her hangi birini incelediğinizde aynı yapının korunduğuna şahit oluyoruz. Yani önce lafızlar ve kelimelerle alakalı ifradi delâlet, sonra da cümle ve kelamın yapısını ele alan terkibi delâlet ele alınmaktadır. Semantikçilerin kelime semantiği, cümle semantiği vs. şekillerde dile getirdikleri şeyler de bunlardır. Bu durum, bizi İslam âlimlerinin Batı semantiğine ihtiyaç duyurmayacak derecede kuvvetli bir *anlambilim* metodunu tatbik ettiklerini göstermektedir.

Netice itibariyle *semantik* bizim için fonksiyonel anlamı olan bir kavram değil, kültürel bir değere sahip bir kavramdır. Nasıl ki *hijyenik*, *etik* kavramlar İslam aleminde bilinmezken de İslam aleminde temizlik ve ahlak mefhûmlarının olmadığını söyleyemiyorsak, muhteva olarak *semantik* kavramının İslam kültüründe olmadığını söyleyemeyiz.. Mesela kalp temizliği, zahiri temizlik, batını temizlik gibi her çeşidiyle sözlüklerimize yerleşmiş olan *taharet* kavramının yerine kullanılan *hijyenik* kavramının muradımızı ifade etmekte oldukça yetersiz ve cılız kaldığını izaha bile gerek duymuyoruz. Binaenaleyh semantik kavramının da delâlet kavramının ifade ettiği her şeyi ifade etmesi beklenemez. Dolayısıyla da *ilmud-delâle* ifadesinin semantik için kullanılmasına ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir.

Anlambilim kavramına gelince; Türkçe'ye *anlambilim* olarak tercüme edilen *semantik* kelimesinin Arapça karşılığının *ilmü'l-ma'nâ*, veya "*ilmü'd-delâle*" denilmesinde kelimenin sözlük manası dikkate alınmış olsa gerektir. Semantiği "*ilmü'l-meânî*" olarak isimlendirmek asla doğru değildir. Çünkü *ilmü'l-meânî*, belâgatçılar örfünde (örf-i hâs) bir ilim dalının adıdır. Biz semantik kelimesine en uygun karşılığın *ilmü'd-delâle* olduğunu da düşünmüyoruz. Arap asıllı yazarlardan bazıları, semantiğe *delâlet* ilmi derken bazıları da *delâlet* kavramını nahiv ve i'râb ilmine hasrediyorlar. Biz ikisinde de tam isabet göremiyoruz. Biz *delâlet* kavramının *semiotik* kelimesinin karşılığında kullanılmasının daha uygun olduğunu düşünüyoruz. Zira semiyotik semantiği de içine alan daha kapsamlı bir kavramdır. Semantiği Müslümanlardan daha iyi bilen üstelik Arap dili üzerine çalışan bazı Batılı araştırmacıların da bu görüşte olduklarını görüyoruz. Sarf, nahiv, i'râb ilimleri de bir delâlet ilmidir. Hâlbuki *semantik* kavramı bütün bu ilimleri karşılamaktan uzak bir kavramdır. Mesela

i'râb ilminin Arap diline mahsus olduğu ve başka hiçbir dilde bu olmadığı bilinmektedir. Bu durumda i'râb ilmini içermeyen semantik kavramının *delâlet* kavramının karşısında kullanılmasının ne anlamı olabilir?

Sonuç olarak, ilim adına kullanılan her kavramın tarifi ve muhtevası ilim erbabı tarafından belirlenmeden kullanılmamalıdır. Batılıların kastettiği semantik ile İslam âleminde telaffuz edilen semantik kavramlarının muhtevalarının aynı olduğunu söylemek mümkün değildir. Kur'ân'ın anlaşılması için Arap dilinin semantiğinin bilinmesi şarttır. Batılıların semantikle ilgili çalışmalarının semantik ilminin anlaşılmasına katkısı olabilir. Ancak bunlar Kur'ân'ın anlaşılabilmesi için vaz geçilmesi mümkün olmayan ilimlerden değildirler. Ne var ki Batıdaki semantik çalışmaları Batı kültürünün anlaşılması için gereklidir. Her kültürün kendisine ait bir semantiği mutlaka vardır. *Semantik* yahut *anlambilim* ile dilin anlam değişmesi, anlam daralması, anlam genişlemesi gibi özellikleri kastediliyorsa şayet -ki anlayabildiğimiz kadarıyla İslam âleminin semantikten anladığı şeyler de bundan ibarettir- Arapça'da özellikle lexical semantiğin tam karşılığının *ilmu'de-delâle* değil, *ilmu'l-vaz'* olduğunu söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Abdulkadir Hüseyin, el-Kur'ân ve's-Sûretü'l-Beyâniyye, Beyrut, 1985.
 Aclûnî, İsmail b. Muhammed Keşfü'l-Hafa, Beyrut, 2001.
 Ahmet Halil Fevzi, el-Hâşiyetü'l-Cedide alâ Isâmi'l-Feride, İstanbul, 1282.
 Akalın, Mehmet, Modern Linguistiğe Giriş, İzmir, 1983.
 Akarsu, Bedia Felsefi Terimler Sözlüğü, Ankara, 1975.
 Aksan, Doğan, Her Yönüyle Dil, Ankara, 1990.
 Ali Abdulvahid Vâfi, İlmü'l-Luga, Kahire, ts.
 Ali Bardakoğlu, Delâlet, DİA, İstanbul, 1994.
 Altınörs, Atakan, Dil Felsefesine Giriş, İstanbul, 2003.
 Altuğ, Taylan Modern Felsefede Metafiziğin Elenmesi, İstanbul, 2004.
 Altunya, Hülya Fârâbî'de Dil Felsefesi (Basılmamış yüksek lisans tezi), Isparta, 2003.
 Arıklı, N. / T. Tunçdoğan, B. Vardar, Semantik Akımlar, İstanbul, 1969.
 Bedevi, Abdurrahman, et-Türâsü'l-Yunânî fi'l-Hazâratî'l-İslâmiyye, Beyrut, 1980.

- Muhammed Seyyid Ali Belâsî, Arap Dili Semantiği, Muhammed Seyyid Ali (Çev. Celalettin Divlekçi) Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 4, Isparta, 1997.
- Berdai, Saadullah, Hadâiku'd-Dekâik, İstanbul, ts.
- Bilen, Osman, Mantık ile Gramer İlişkisi Üzerine İki Görüş, DEÜ. İlah. Fak. Der. İzmir, 2001.
- Birgivi, Muhammed, İzhâr, İstanbul, 1979.
- Bolay, M. Naci Fârâbî ve İbn Sina'da Kavram Anlayışı, İstanbul, 1990.
- Câbirî, Muhammed Abid, Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı (Çev. Burhan Köroğlu vd.), İstanbul, 2001.
- Câhuz, Ebu Osman Amr b. Bahr, Resâil (Risâle fi Nefyi't-Teşbih), Kahire, 1389, I, 302.
- Candan, John C, Kelimelerin Büyülü Dünyası, (Çev. Murat Çetinkaya), İstanbul, 1995.
- Cooper, William S. Foundations of Logico-Linguistic, Bordrecht, 1978.
- Cürcani, Seyyid Şerif, Tarifat, İstanbul, 1318.
- Haşiye ale't-Tasavvurat, İstanbul, 1291.
- Cruse, D. A. Lexical Semantic, Cambridge, 1997.
- Cruse, Alan, Meaning in Language, Oxford, 2000.
- Çüçen, A. Kadir, Mantık, 1999, Bursa.
- Felsefeye Giriş, Bursa, 2000.
- Ebherî, Esiruddin Mufaddal b. Ömer, İsagoji, İstanbul, 1311.
- Ebu Hayyân et-Tevhîdî, el-Mukâbesât, Beyrut, 1983, s. 92.
- Edirnevî, Muhammed Fevzi, Muğnî't-Tüllâb, Muharrem Efendi Matbaası, İstanbul, 1384.
- Enbârî, İbn el-İnsâf fî Mesâilî'l- Hilâf, (Tahk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, yy, 1961.
- Eğini, İbrahim b. Halil, el-Ucâletu'r-Rahmiyye Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'ıyye, Matba'a-i Safâ Nur, İstanbul,
- Emiroğlu, İbrahim, Klasik Mantığa Giriş, Ankara, 2004.
- Erdem, Mehmet Tahsin Deliçay, Mantık Belâgat ve Usulü Fıkıh İlimleri Arasında Ortak Bir Kavram Olarak "Delâlet" Marife, Yıl: 1, sayı: 1, 2002.
- Ezdî, Ebu Ali Ömer b. Muhammed b. Ömer, Şerhu'l-Mukaddime el-Cezûliyye (Tahk. Türkî b. Sehv Nizâl el-Uteybî), Beyrut, 1994.
- Ferid İvaz, İlmü'd-Delâle, Kahire, 2005.
- Fârâbî, İlimlerin Sayımı (Çev. Ahmet Ateş), İstanbul, 1986.

- Gezgin, Ali Galip, Tefsirde Semantik Metot, İstanbul, 2002.
- Gökkır, Necmettin, İzutsu Sonrası Kur'ân Araştırmalarında Kullanılan Yapısal Semantiği Kavramlaştırma (Conceptualisation) Problemi, İslâmî Araştırmalar, c. 18. Sayı: 1, Ankara, 2005.
- Görgün, Tahsin "Analam ve Yorum", İstanbul, 2003.
- Grünberg, Teo, Anlam Kavramı Üzerine Bir Deneme, Ankara, 1970.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed Düşünmede Doğru Yöntem / Mihakkü'n-Nazar (Çev. Ahmet Kayacık), İstanbul, 2002.
- el-Kıstasü'l-Müstakim
- Hamevî, Ebu Abdillâh Yakût, Mu'cemü'l-Üdebâ, Beyrut, ts.
- Hans Reichenbach, Bilimsel Felsefenin Doğuşu (Çev. Cemal Yıldırım), İstanbul, 1981.
- Horris, Roy / Tablot J. Tolyor, Dil Bilimi Düşünüşünde Dönüm Noktaları I, (Çev. Eser E.Taylan / Cem Taylan), Ankara, 2002.
- Hugh R. "Walpale, Semantics: The Nature of Words and Their Meanings, Norton, 1941.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman, el-Hasâis, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2001.
- İbn Dakik el-İd, İhkâmü'l-Ahkâm (Tahk. Ahmed Muhammed Şakir), Kahire, 1994.
- İbn Emir, et-Takrir ve't-Tahbir, fi İlmi'l-Usûl, Beyrut, 1996.
- İbn el-Enbârî, el-İnsâf fi Mesâilî'l- Hilâf, (Tahk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), yy, 1961.
- İbn Hacib, Kafiye, İstanbul, ts.
- İbn Hâcib, Ebu Amr Osman b. Ebi Bekr el-İzâh fi Şerhi'l-Mufassal, Dımaşk, 2005.
- İbn Yaîş, Şerhu'l- Mufassal, Kahire, ts.
- İbn Sina, Ebu Ali Hüseyin En-Necatü fi'l-Hikmeti'l-Mantikiyyeti ve't-Tabîyyeti ve'l-İlâhiyye, 1938.
- İşler, Emrullah, Türkçede Anlam Kaymasına Uğrayan Arapça Kelime ve Kelime Grupları, İstanbul, 1997.
- Izutsu, Toshihiko, Kur'ân'da Allah ve İnsan (Çev. Süleyman Ateş), İstanbul, ts.
- Kâfiyeci, Muhyiddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Süleyman, Kitâbü't-Tefsir fi İlmi't-Tefsîr (Çev. İsmail Cerrahoğlu), 1974, Ankara.
- Kazvînî, Cemalüddin Ebu'l-Meâlî, Hatîb el-İzâh fi Ulûmi'l-Belâga (Haz. Muhammed Abdülmünim Hafâcî), yy. 1980.

- Kempson, Ruth M., *Semantic Theory*, New York, 1992.
- Koç, Turan, *Din Dili*, 1998, İstanbul.
- Kottak, Conrad Phillip, *Antropoloji* (Çev. Serpil N. Altuntek vd.), Ankara, 2002.
- Michel, Meyer, *From Logic, to Rethoric*, Amsterdam, 1986.
- Mina İlyas, *el-Kıyâsü fi'n-Nahvi*, Dimaşk, 1985.
- Muhammed Fevzi, *Mîzânü'l-İhtizam*, İstanbul, 1314.
- Muhammed el-Muhtar, *Tarihu'n-Nahvi'lArabî fi'l-Meşriki ve'l-Mağribi* (Tahk. Muhammed Tefvik), *el-Munazzamatü'l-İslâmiyye li't-Terbiyye ve'l-Ulum ve's-Sekâfe*, Rabat, 1996.
- Nancy D. Simco/Gene G. James, *Elementary Logic*, California, 1976.
- Palmer, R. *Semantik* (Çev. Ramazan Ertürk), Ankara, 2001.
- Ruth M. Kempson, *Semantic Theory*, New York, 1992.
- Râcihî, Abdullah Fıkhü'l-Luga, Beyrut, ts.
- Radford Andrew, vd., *Linguistic*, New York, 1999.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahreddin Muhammed b. Ömer, *el-Mahsûl fi İlmi'l-Usûl*, (Tahk. Taha Cabir), *Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye*, Riyad, 1979.
- Râzî, Kutbuddin Mahmud b. Muhammed Şerh alâ Tahrîri'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye, fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsıyye, Matba'a-i Ezheriyye, Mısır.
- Reichenbach, Hans *Bilimsel Felsefenin Doğuşu* (Çev. Cemal Yıldırım), İstanbul, 1981.
- Suyûtî, Celalüddin el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân / Kur'ân İlimleri Ansiklopedisi (Terc. Sakıp Yıldız/ Hüseyin Avni Çelik), ts. İstanbul.
- Sunar, Cavit, *İslam Felsefesi Dersleri*, Ankara, 1967.
- Seyyid Şerif, *Haşiye ale't-Tasavvurat*, İstanbul, 1291.
- Türker - Küyel, *Mübahat, Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*, Ankara.
- Temmam Hassân, *el-Usûl*, Kahire, 2004.
- Mina İlyas, *el-Kıyâsü fi'n-Nahvi*, Dimaşk, 1985.
- Tura, Saffet Murat *Freud'dan Locan'a Psikanaliz*, İstanbul, 1996.
- Ünver, Mustafa *Sinokronik Semantik ve Tarih Bilinci Bağlamında Bir Kur'ân Terminolojisi Oluşturmaya Doğru*, III. Kur'ân Haftası Sempozyumu, Ankara, 1998.
- Temmam Hassân, *el-Usûl*, Kahire, 2004.
- Ullman Stephan, *Semantics*, Oxford, New York, 1979.
- Yule, George *Study of Language*, Cambridge, 1996.

Yakıt, İsmail, Kur'ân' Anlamak, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2004.

----- Semantik Analizler Işığında Kur'ân'da "Reyb" ve "Yakîn" Kavramları, Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kur'ân ve Dil-Dilbilim ve Hermenotik Sempozyumu, Bakanlar Matbaası, Erzurum, 2001.

Wallace L. Chafe, Meaning and the Structure of Language, Chicago, 1970.

Wolfram, Sybil, Philosophical Logic, London, 1989.